

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

**ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ ТА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
БУКОВИНСЬКИЙ ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР
ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ
БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ**

Навчальний посібник

Чернівці
Технодрук
2022

УДК 342.951:374(477)(075.8)
Г87

Рекомендовано вченою радою Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича (протокол № 4 від 28 березня 2022 р.)

Рецензенти:

Остапець Ю.О., доктор політичних наук, професор;
Сакрієр О.Л., кандидат політичних наук

*Науковий редактор – Круглашов А. М.
Літературно-науковий редактор – Ротар Н. Ю.
Технічний редактор – Цікул І. В.*

Колектив авторів:

доктор політичних наук, професор А. М. Круглашов (вступ, розділ 1, післямова, наукова редакція); доктор політичних наук, професор Н. Ю. Ротар (розділ 2, літературно-наукова редакція); кандидат історичних наук Т. С. Богачик (розділ 3 у співавт. з кандидатом політичних наук В. І. Чебаник); кандидат політичних наук, доцент І. С. Недокус (розділ 5); кандидат історичних наук Н. В. Нечаєва-Юрійчук (розділ 4); кандидат політичних наук І. О. Равлик (розділ 6 у співавт. з кандидатом політичних наук І. В. Цікул); кандидат політичних наук І. В. Цікул (розділ 6 у співавт. з кандидатом політичних наук І. О. Равлик, технічна редакція); кандидат політичних наук В. І. Чебаник (розділ 3 у співавт. з кандидатом історичних наук Т. С. Богачик).

Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз : навчальний
Г87 посібник / за ред. А. М. Круглашова, Н. Ю. Ротар, І. В. Цікул. Чернівці :
Чернівецький нац. ун-т, 2022. 184 с.
ISBN 978-617-8034-33-7

У навчальному посібнику міститься необхідний теоретичний та аналітичний матеріал для поглибленого розуміння предмету і змісту громадянської освіти, широкий спектр дидактичних і методичних розробок і матеріалів, корисних для повсякденної навчально-педагогічної роботи викладачів-предметників.

Колектив авторів аналізує цілі та завдання громадянської освіти, вивчає регіональні приклади партнерства освітніх закладів та інститутів громадянського суспільства в Чернівецькій області, визначає перспективні напрямки розвитку їх співпраці у царині громадянської освіти, узагальнює європейський досвід моделювання громадянських компетентностей і пропонує оптимальні шляхи його імплементації у вітчизняну освітню практику, характеризує основні новації в системі громадянської освіти у контексті реалізації завдань з формування нової української школи, розкриває пріоритетні завдання і принципові особливості, які повинна враховувати громадянська освіта в сучасних умовах розвитку полікультурних регіонів, висвітлює сучасні наукові підходи і методи викладання курсу «Громадянська освіта» у школі та надає практичні поради з їх використання, презентує й ілюструє на прикладах практики використання інтерактивних технік у системі громадянської освіти.

Для вчителів, учнів, студентів, аспірантів, науковців, викладачів закладів вищої і післядипломної освіти, працівників органів державної влади, посадових осіб органів місцевого самоврядування усіх зацікавлених проблемами розвитку громадянської освіти.

УДК 342.951:374(477)(075.8)

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Творення громадянина: партнерство освітніх закладів та інститутів громадянського суспільства	8
Розділ 2. Інтеграція європейської моделі громадянських компетентностей до системи громадянської освіти України	38
Розділ 3. Громадянська освіта у контексті завдань НУШ ..	62
Розділ 4. Специфіка громадянської освіти в полікультурних регіонах	75
Розділ 5. Сучасні методи викладання курсу «Громадянська освіта» у школі.....	99
Розділ 6. Інтерактивні техніки у системі громадянської освіти	113
Післямова	138
Додатки	140

ПЕРЕДМОВА

В кожній країні, в якій дбають про її майбутнє, розуміють важливість і усвідомлюють значення формування світогляду та системи цінностей власних громадян. Моделі громадянської освіти, їх засади, цільове спрямування та особливості функціонування суттєво відрізняються у різних державах Європи та світу. Але особливе значення становлення громадянської освіти, а завдяки ній, творення нових поколінь громадян, має для молодих держав, які зустрічаються з потужними загрозами своєму існуванню.

Україна з 2014 року живе в стані гібридної війни, розв'язаної Росією. Як ніколи раніше, ми зіштовхнулися з масштабними і загрозливими безпековими викликами, які випробовують нашу спроможність зберегти не лише територіальну цілісність і суверенітет, але й саме існування Української держави. Не менше значення, поруч із військовими та іншими зовнішніми викликами, мають внутрішньополітичні слабкості нашої країни. Олігархізація політики та економіки призводять до небезпечного відчуження держави від більшості її громадян; соціально-економічні кризи та нестабільність політичного розвитку породжують настрої зневіри та апатії, в умовах яких чимала частина наших співвітчизників стають трудовими мігрантами або залишають Україну назавжди. Складні і неоднозначні процеси відбуваються у сфері вітчизняної освіти та культури.

Ключовим чинником і запорукою успіху нашої держави в цих складних умовах є її підтримка та захист з боку громадян України, спільне творення консолідованого демократичного суспільства. Цього неможливо досягти без ефективної та цілісної системи громадянської освіти. Втім, в нашій державі її ще немає. У вищій школі майже повністю відсутня громадянська освіта, а в середній школі вона запроваджується останніми роками, але з

.....
недостатньою комплексністю, інтенсивністю та масштабністю. Засоби масової інформації, передусім підконтрольні вітчизняним олігархам, не приділяють належної уваги питанням громадянської освіти та популяризації її значення і змісту. Творення необхідної нормативно-правової бази державної політики щодо громадянської освіти завмерло на рівні зусиль 2018 року і поки що, попри окремі спроби та ініціативи, справа з її розвитку та вдосконалення далі не рухається.

У виправленні цих та інших недоліків вітчизняної системи громадянської освіти величезну роль відіграють самі заклади освіти та інститути громадянського суспільства. Колектив науковців та освітян, які працюють у складі кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, а також в Інституті післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області чимало років поспіль розробляють і втілюють у життя ініціативи з формування та розвитку громадянської освіти. Новим кроком у цьому напрямку стала реалізація ними в рамках діяльності ГО «Буковинський політологічний центр» проєкту: «Від компетентного і активного громадянина до стійкої та успішної Української держави», підтриманого Чернівецькою обласною державною адміністрацією.

В рамках цього проєкту було проведено цикл занять із теми «Громадянська участь в епоху гібридних війн та цифрових технологій: виклики і можливості для України» для учнів шкіл Чернівецької області. Відбулася онлайн методична майстерня «Розвиток громадянських компетентностей учнів: інструменти та сучасні методи формування у цифрову добу», організована спільно Буковинським політологічним центром (БПЦ), кафедрою політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича й Інститутом післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (ІШПОЧО). Під час її проведення було обговорено основний спектр питань практичної організації та навчально-методичного

.....
забезпечення викладання предметів із циклу громадянської освіти для школярів.

Важливим підсумком тривалої дослідницької, навчально-педагогічної та організаційної роботи став даний навчально-методичний посібник, підготовлений його авторами для вчителів і викладачів суспільно-гуманітарних дисциплін. Посібник містить як необхідний теоретичний та аналітичний матеріал для належного розуміння предмету і змісту громадянської освіти, так і широкий спектр дидактичних і методичних розробок та матеріалів, корисних для повсякденної навчально-педагогічної роботи викладачів-предметників.

Структура посібника складається з наступних розділів. У першому розділі, автором якого є професор Круглашов А.М., розглядаються цілі та завдання громадянської освіти на основі вже здобутого практичного досвіду формування особистості громадянина. В розділі проаналізовані регіональні приклади партнерства освітніх закладів та інститутів громадянського суспільства в Чернівецькій області, визначаються перспективні напрямки розвитку їх співпраці у царині громадянської освіти. Другий розділ, за авторством професора Ротар Н.Ю., «Інтеграція європейської моделі громадянських компетентностей до системи громадянської освіти України» – узагальнює європейський досвід та моделі громадянської освіти та пропонує оптимальні шляхи його імплементації у вітчизняну освітню практику. В третьому розділі, над яким спільно працювали к.і.н. Богачик Т.С. і к.політ.н. Чебанік І.В. простежено основні новації в системі громадянської освіти у контексті реалізації завдань з формування нової української школи. В четвертому розділі його авторка доцент Нечаєва-Юрійчук Н.В. зосередила увагу на тих пріоритетних завданнях і принципових особливостях, які повинна враховувати громадянська освіта в сучасних умовах розвитку полікультурних регіонів, до яких належить і Чернівецька область України. Методичні акценти, необхідні для врахування у навчальній

ПЕРЕДМОВА

.....
діяльності викладачів переважають у п'ятому розділі, автор якого доцент Недокус І. С. систематично розкриває сучасні наукові підходи і методи викладання курсу «Громадянська освіта» у школі й надає практичні поради з їх використання. Завершує основну частину посібника шостий розділ, в якому доцент Цікул І.В. спільно з к.політ.н. Равлик І.О. характеризують і ілюструють на прикладах практику використання інтерактивних технік у системі громадянської освіти.

Зміст видання підсумовується у висновках і рекомендаціях, адресованих основним суб'єктам навчального процесу та управління ним. Чимало корисного для викладачів і вчителів довідникового та допоміжного матеріалу містять додатки. Подальшу можливість поглибити свій професіоналізм з громадянської освіти надає нашим читачам список рекомендованої літератури.

Варто підкреслити, що запропоноване нашим читачам видання буде корисним як вчителям і викладачам предметів із напрямку громадянської освіти, так і всім іншим учасникам освітніх процесів — адміністрації навчальних закладів, організаторам управлінської діяльності в системі освіти, експертам з громадянської освіти, учасникам тих громадських організацій, які реалізують проекти з громадянської освіти в Україні. Автори посібника будуть щиро вдячні за відгуки та поради від наших зацікавлених читачів.

*Анатолій Круглашов – доктор політичних наук, професор,
зав. каф. політології та державного управління
ЧНУ імені Юрія Федьковича*

РОЗДІЛ 1

ТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНИНА: ПАРТНЕРСТВО ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вступ

Становлення громадянської освіти вимагає розробки і реалізації цілеспрямованої політики з боку держави, яка має забезпечити належне формування її нормативно-правових засад, інституційну підтримку та повноцінне ресурсне забезпечення. Під останнім маємо на увазі як адекватне потребам розвитку цього напрямку освітньої, просвітницької та інформаційної діяльності фінансування, так і активну підготовку педагогічних кадрів, спроможних якісно, творчо і за допомогою сучасних навчально-педагогічних прийомів і методів здійснювати підготовку громадян України до активної суспільно-політичної діяльності в надзвичайно складних умовах сучасного становища нашої держави.

Однією із важливих умов успішного розвитку системи громадянської освіти є партнерство держави та інститутів громадянського суспільства, співпраця різного рівня освітніх закладів, а також науковців, які досліджують питання її розвитку та експертів у цій сфері освітньої діяльності. Ці питання залишаються маловивченими у науковій літературі і недостатньо висвітленими в навчально-методичних виданнях із громадянської освіти. В цьому розділі будуть стисло розглянуті як питання змісту і значення такого партнерства, важливості його розвитку, існуючого потенціалу та перешкод на його шляху в Україні, так і значно детальніше досвід і перспективи взаємодії освітніх закладів, органів управління освіти та представників громадянського суспільства на прикладі Чернівецької області. З тим, щоби викладачі, які навчають учнів і студентів предметам з

циклу громадянської освіти, могли використати цей організаційний та навчально-педагогічний досвід у своїй практичній діяльності.

Передусім, наголосимо, що зародження громадянської освіти в Україні є скоріше результатом громадських ініціатив з боку її прихильників та ентузіастів, аніж наслідком відповідної політики держави та органів управління освітньою галуззю. Серед таких ініціаторів варто згадати зусилля професорів Сергія Рябова, Антоніни Колодій, Анатолія Карася і багатьох інших. Висуваючи ці ініціативи, реалізуючи різні проекти, вони ґрунтувалися на належному розумінні того, що новопостала незалежна держава потребує формування нової, власної освітньої політики. В ній повинно знайти своє поважне місце загальноосвітнім цілям і завданням, запитам підготовки сучасних професіоналів, здатних відповідати потребам національного ринку праці, що почав формуватися у нових умовах. Але не менше значення мала необхідність творення особистості громадян, зацікавлених у розвитку та зміцненні державності України, які б становили її опору та водночас своєю конструктивною активністю забезпечували економічний, соціальний та політичний розвиток України.

Упродовж 1990-х років питання громадянської освіти явно не були в пріоритеті у вітчизняних політиків та управлінців. До того ж, давались взнаки болісні процеси переходу від радянської моделі державної політики в галузі освіти до сприйняття і втілення в життя демократичних норм і практик. Нелегко відбувалася відмова від усталених у СРСР управлінських практик і уявлень багатьох учасників освітнього процесу про його зміст і призначення. Радянська система тотальної ідеологізації освіти, культивування освіти громадян як засобу їх індокринізації та інструментарію контролю над свідомістю та поведінкою радянських людей, експерименти з соціальною інженерією, спрямовані на культивування нового типу людини *Homo soveticus* викликали цілком виправдану й досить стійку відразу до

.....
суспільствознавчих предметів як засобу виховних впливів радянської держави. Соціально-економічна криза та політична нестабільність цього періоду додатково ускладнювали початки становлення нових підходів владників і освітян до громадянської освіти, відсуваючи її значення на периферію суспільної уваги та державної політики.

Тому лише на порозі нового тисячоліття в Україні стала проявлятися більш помітна увага до проблем громадянської освіти. Як освітній предмет громадянська освіта з'явилась в нашій країні на початку 2000-х років. Перша її концепція ґрунтувалася на прийнятій у 1999 році Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. Отже, це не був той концептуальний документ, який визначав саме громадянську освіту чітким пріоритетом діяльності освітньої галузі.

Загальна характеристика партнерства освітніх закладів і інститутів громадянського суспільства у царині громадянської освіти

В умовах дефіциту уваги державних органів влади та керівників освітньої галузі до цих питань, поруч із зусиллями вітчизняних ентузіастів, окремих представників таких науково-освітніх центрів, як Національний університет Києво-Могилянська академія, Львівський національний університет імені Івана Франка, Острозька Академія, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, слід відзначити особливу роль міжнародної підтримки. Її надавали низка міжнародних організацій, окремих країн, фондів тощо через фінансування проектів у галузі громадянської освіти. Серед них на вдячну згадку заслуговують проекти «Демократична освіта», «Українсько-канадський проєкт Університету Квінз», «Освіта для демократії в Україні» та інші, які були підтримані Міжнародним Фондом «Відродження», Програмою академічних обмінів США, Канадою,

Європейським Союзом та іншими донорами. Хоча основним адресатом цієї допомоги виступало громадянське суспільство в Україні в цілому, яке потребувало такої міжнародної підтримки, одним із напрямків його розвитку і стали ці достатньо успішні проекти з громадянської освіти. Не дивно, що спираючися передусім на громадські організації та окремі найбільш відкриті до міжнародної співпраці освітні заклади, ці проекти концентрувалися в основному на розвитку неформальної освіти, і менш за все могли ефективно впливати на освітні заклади України в цілому, починаючи від середньої і завершуючи вищою освітою.

З різних причин, які потребують глибшого й окремого аналізу, наших урядовців і керівників освітньої галузі, зокрема в особі Міністерства освіти та науки України питання формування формальної громадянської освіти тривалий час не цікавили або викликали з їх сторони епізодичний і маргінальний інтерес. Тому в середній школі предмети, які можна пов'язати з циклом підготовки громадян України, перебували на становищі факультативних, отже, необов'язкових для вивчення учнями. Звичайно, і такі предмети в навчальних програмах частково компенсували брак системних знань, необхідних для становлення ціннісних орієнтацій майбутніх громадян України. Серед цих предметів можна згадати «Основи громадянської освіти», «Ми – громадяни України» для учнів 9 - 10 класів шкіл.

Слід відзначити, що період після Помаранчевої революції 2004 – 2005 рр. зусилля з розвитку громадянської освіти дещо активізувалися. Це можна підтвердити, наприклад, підготовкою посібника «Громадянська освіта: основи демократії» для учнів старших класів і підручнику для студентів педагогічних спеціальностей «Громадянська освіта: основи демократії та методика його навчання». Проте, ані концептуалізації громадянської освіти, ані правового визначення її ролі і значення в системі навчання та виховання громадян України не відбулося і після приходу до влади проєвропейськи налаштованого Президента України В. Ющенко.

У вищій школі, на відміну від середньої, тривалий час складалася дещо краща ситуація з викладанням окремих предметів, які становлять важливу складову навчання з громадянської освіти. Основою для формування певних громадянських компетентностей її випускників були навчальні курси «Політологія» та «Соціологія», які тривалий час викладалися студентам усіх спеціальностей. Перший надавав майбутнім фахівцям, які мали становити основу професійної, адміністративної та політичної еліти України загальні знання про політику, політичні процеси, громадянські права та свободи, демократичні форми участі в управлінні загальнодержавними та місцевими справами. А другий знайомив із науковими підходами до вивчення і розуміння суспільних процесів, критичного сприйняття їх спрямованості та змісту в Україні. Проте парадоксальним чином, саме революційні події спершу Помаранчевої революції, а потім Революції гідності, а точніше, рішення урядовців, які прийшли після них до влади, призвели до вилучення обидвох цих курсів із числа предметів обов'язкового вивчення студентами. В обох випадках риторика міністрів освіти, які ухвалювали це рішення, базувалася на необхідності надання студентам права самостійного вибору предметів і необов'язковості ані політології, ані соціології для професійної діяльності майбутнього фахівця. Довільний перевід цих предметів у дисципліни вільного вибору студентів, в умовах комерціалізації освіти та боротьби кафедр і факультетів за збереження ставок своїх викладачів і, тому різко негативного ставлення до вибору предметів для вивчення поза власними підрозділами, призвів до їх практично повного вимивання з навчальних планів усіх спеціальностей у вищих навчальних закладах нашої держави. Не перебільшуючи значення освітньої політики, все ж таки наголошу, що принципову хибність і навіть шкідливість цієї логіки щодо місця громадянської освіти в системі вищої освіти та відсутність належної ваги до її розвитку в цілому виявили події реваншу проросійських сил у 2011 році, а також слабкості та

.....
вразливості українського суспільства перед тими викликами, з якими Україна зіткнулася з 2013 - 2014 роках і які тривають досі.

Серед них на перше місце вийшли безпекові загрози. Саме вони ставлять Україну в край вразливу ситуацію в умовах реалізації керівництвом Росії далекосяжних ретроімперських планів. Останні передбачають розширення територій і геополітичної ваги цієї країни коштом державності, суверенітету та територіальної цілісності України. Поруч із наслідками анексії Криму, окупації частини території Донбасу, загрози поширення бойових дій на всі території України, нашій державі та суспільству доводиться протистояти низці інших загроз. Попри проголошений і здійснюваний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію нашої країни, доводиться зустрічатися з браком в Україні власних послідовних кроків щодо втілення в життя завдань із окремих реформ, які наближують нас до ЄС і НАТО, і з протидією лідерів деяких країн реалізації відповідної стратегічної мети України. Наприклад, найбільш недружню позицію до нас займає останні роки керівництво Угорщини, яке часом виступає з заявами, що лунають в унісон із окремими деклараціями Кремля, а також вчиняють недружні дії, що підтверджують серйозність таких заяв.

Мають місце серйозні внутрішні проблеми, які обмежують дієздатність системи державного управління та місцевого самоврядування. Витоки багатьох із них коріняться як у не до кінця подоланій спадщині радянської системи управління та культивованих нею суспільних цінностей, а також у низькому рівні громадянської та правової культури наших співвітчизників. А це, поруч із іншими чинниками, є ключовим викликом і завданням для системи громадянської освіти в нашій державі.

Позитивним сигналом для суспільства стали урядові спроби повернутися обличчям до розвитку громадянської освіти, які мали місце перед виборами 2019 р. Тоді була розроблена і в жовтні 2018 р. схвалена Кабінетом міністрів України Концепція громадянської освіти. Нею визначена низка її пріоритетів, належно враховані ключові загрози внутрішній та зовнішній

.....
безпеці нашої держави, насамперед, породжені умовами російської гібридної війни, бойовими діями на Донбасі, анексією Криму, появою півтора мільйона внутрішньо переміщених осіб. Враховувалися інші виклики національній безпеці: загрози сепаратизму, етнічних, соціальних і міжконфесійних конфліктів. Але після цього вагомого і позитивного кроку вперед, на жаль, гору взяла логіка виборчого процесу. Ще станом на квітень 2020 року мала бути схвалена Стратегія громадянської освіти в Україні з наступною її реалізацією через законодавчі акти, рішення уряду тощо. Але цього не сталося ані тоді, ані досі. Таким чином, загальне ставлення держави та центральних органів влади до громадянської освіти залишається суперечливим, а нерідко й контрпродуктивним.

Природно, що попри ці недоліки та упущення, в нашій країні не бракує різних суспільних ініціатив і проектної підтримки з боку міжнародних організацій. Так, кілька років поспіль міжнародна виборча фундація “EFES” за сприяння Міністерства освіти та науки запроваджує у вишах такий вибірковий курс як «Демократія: від теорії до практики». У ньому виразно присутні важливі тематичні компоненти громадянської освіти. Важливо й те, що навчання відбувається в інтерактивній формі, що дозволяє студентам засвоювати такі важливі теми як права людини, рівність громадян, гендерна рівність, різні форми демократичної участі та інші. Але за всієї своєї важливості та значення цей курс також є курсом за вільним вибором студентів. Тобто, причетність студентів до вивчення основ громадянської освіти є справою не обов’язковою і навіть другорядною. І власне, ніщо, окрім їх особистої зацікавленості, не мотивує їх робити вибір на користь цього курсу. Хоча в реалізації цього проекту беруть участь кілька десятків університетів в Україні, у тому числі Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, сам собою цей проект є добровільним і додатковим, ні до чого інші виші не зобов’язує. Також варто відзначити як приклад значні зусилля в сфері громадянської освіти з боку Української Академії лідерства.

Певні позитивні зрушення можна відзначити й середній школі. З 2018-2019 навчального року тут став викладатися предмет «Громадянська освіта» почали викладати 2 години на тиждень для учнів 10-х класів. В основу його викладання покладено інтерактивні методи та прийоми. За допомогою проєктивних, ситуаційних ігор формуються ті громадянські знання і навички учнів, які вони зможуть практично застосовувати. Змістовно цей курс охоплює такі тематичні розділи, як людина та її ідентичність; права і свободи людини; людина у соціокультурному просторі; демократичне суспільство та його цінності; взаємодія громадян і держави у досягненні суспільного добробуту; світ інформації, мас-медіа та медіаграмотність; Україна, Європа, світ. В розвиток цієї ініціативи Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» презентувала онлайн-курс із громадянської освіти для 10-их класів та порталі www.citizen.in.ua. Тут розміщено 60 уроків та інтерактивний підручник з громадянської освіти для 10 класу. Ці матеріали містять навчальні матеріали, потрібні як вчителям, так і учням, зокрема інтерактивні вправи, опитування, завдання для групової роботи тощо. Доступ до цієї навчальної платформи є вільним для всіх охочих скористатися нею.

Наголосимо, що певні базові знання і навички, передусім, у сфері захисту особистої та громадської безпеки дітям надаються упродовж всього періоду навчання в школі. Наприклад, такі корисні з точки зору громадянської освіти навчальні елементи містяться у предметі «Основи безпеки життєдіяльності», який вивчається вже з третього класу і деяких інших. Учні отримують від вчителів необхідні уявлення про безпеку, загальні знання про суспільство, державу, про те, як у них можна жити і взаємодіяти з іншими. Певні елементи громадянської освіти розсіяні різними навчальними освітніми предметами також.

Однак наявність і навіть певне зростання елементів громадянської освіти, за вже більше, як тридцять років незалежності України, ще не означає створення дієвої системи

.....
навчання і виховання громадян нашої країни. Викликає занепокоєння, що різним урядам України не вистачає волі і наполегливості, щоби підготувати та реалізувати національну програму Громадянської освіти.

Добре, що останніми роками в МОН та в системі освіти стали здійснюватися певні, хоча й ще недостатні кроки до обговорення та визначення стратегічних напрямків і завдань із розвитку громадянської освіти в Україні. Але ці кроки перебувають переважно на периферії уваги як освітянського середовища, так і діяльності органів управління освітою в центрі та на місцях. І практичних зрушень у розбудові системи громадянської освіти, особливо у вищій освіті, поки що непомітно. Розуміючи руйнівні наслідки браку громадянської освіти та виховання, неможливості й неприпустимості повернення до радянських взірців політичної індокринації та ідеологічного контролю в освіті, науковці та освітяни України повинні почати прискорене формування нової, демократичної за змістом і національної за формою системи громадянської освіти.

Для її успішного формування необхідна, перш за все, критична оцінка сучасного стану суспільної свідомості та тих процесів, які відбуваються в політичній та соціальній системі України, уважний аналіз навчальних програм, планів та практик викладання, які використовуються в середній та вищій освіті, визначення основних форм і засобів формування особистості громадянина, його компетенцій, відповідно до потреб і викликів нашому розвитку.

Освітні та просвітні ініціативи у Чернівецькій області

Важливе значення для формування національної системи громадянської освіти має вивчення вже накопиченого місцевого та регіонального досвіду, відповідних історій успіхів, а також здійснених проб і помилок. У цьому відношенні заслуговує на належну увагу досвід науковців кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича зі створення осередків громадянської освіти як у

.....
Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, так і за його межами. Щодо внутрішньо університетських ініціатив відзначимо позитивний досвід започаткування кафедрою підготовки загально-університетського інтерактивного курсу «Демократія: від теорія до практики», який дуже добре зарекомендував себе у понад 30 провідних вітчизняних університетах. В нашому університеті викладання цього курсу на основі сучасних педагогічних технік і прийомів успішно здійснюють доценти, к.політ.н. Сергій Швидюк і Ірина Цікул, разом із викладачем, к.політ.н. Іриною Равлик. Курс відзначається максимальною орієнтованістю на інтерактивність, завдяки взаємодії зі студентами у вирішенні актуальних питань суспільно-політичного розвитку України, мотивує їх до громадянської активності і формує необхідні для цього громадянські компетенції. Інтерес до цього курсу виявляють студенти різних спеціальностей.

Експериментальний майданчик у Чернівецькому міському ліцеї № 2: зміст, значення і основні результати експерименту

В сучасних умовах все більшого значення набуває інтеграція діяльності різних рівнів освіти, закладів середньої та вищої освіти у наскрізну систему позитивного навчання громадян України. В сфері громадянської освіти таким важливим локальним успіхом взаємодії став п'ятирічний досвід діяльності експериментального майданчику «Формування європейських цінностей у вихованні учнів ліцею», який здійснювався на базі Чернівецького міського ліцею № 2 (директор – Сігітов А.І., науковий керівник – проф. Круглашов А. М). У його рамках зокрема щороку проводився і триває надалі конкурс учнівських наукових робіт «Український вимір процесів європейської інтеграції», а також викладалися три факультативних курси за профілем майданчику старшокласникам, програми яких були схвалені МОН України. Важливо відзначити тут важливу роль не лише кафедри – ініціатора, але й Чернівецького обласного інституту післядипломної педагогічної

.....
освіти та Департаменту освіти та науки Чернівецької обласної державної адміністрації.

Ця тривала робота здійснювалася відповідно до наказу Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації від 11.01.2013 №22 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі ліцею № 2 Чернівецької міської ради» (директор – Сігітов А.І.), за ініціативою кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (завідувач – проф. Круглашов А.М.). Її метою було впровадження в освітній процес системи педагогічних впливів, спрямованої на розвиток громадських та освітніх компетентностей учнів ліцею через систему європейських цінностей. Така мета цілком відповідає завданням громадянської освіти, адже вона спрямована як на формування знань, вмінь і навичок ліцеїстів в системі європейських цінностей, так і на створення ключових компетентностей учнів (соціальних, культурних, інформаційних, саморозвитку та самоосвіти), необхідних їм для подальшого дорослого життя (див. додаток А).

Завдання експерименту передбачали:

- 1) виявлення структури і уточнити зміст поняття «ключові компетентності» в учнів під час навчання в ліцеї;
- 2) проведення констатуючого педагогічного експерименту, з метою обстеження рівня сформованості ключових компетентностей учнів – старшокласників в системі їх уявлень про європейські цінності;
- 3) розробку експериментальної системи (моделі) педагогічних впливів із формування відповідних меті експерименту ключових компетентностей;
- 4) створення навчально-методичного комплексу, який дозволить цілеспрямовано та систематично розвивати ключові компетентності учнів через систему європейських цінностей у процесі їх навчання;
- 5) проведення експериментальної перевірки (формуючого

.....
експерименту) ефективності розробленої системи педагогічних впливів на формування ключових компетентностей учнів через систему європейських цінностей;

б) здійснення контрольного педагогічного експерименту із метою перевірки ефективності розробленої системи педагогічних впливів, що забезпечує розвиток ключових компетентностей учнів ліцею.

Поділимося тут основними результатами проведеної експериментальної роботи. Так, насамперед, упродовж січня – серпня 2013 р. визначено та науково обґрунтовано тему, мету та завдання дослідно-експериментальної роботи; проблеми формування ключових компетентностей школярів через систему європейських цінностей; вивчено та проаналізовано психолого-педагогічну і методологічну літературу з проблеми дослідження. Проаналізовано наявні та окреслено необхідні умови (науково-методичні, кадрові, матеріально-технічні, фінансові) для успішної реалізації експерименту.

Аналіз наукової літератури показав, що пріоритет у розробці проблеми формування ключових компетентностей належить вітчизняним та зарубіжним науковцям, зокрема, В.Бондарю, М.Коломійцю, А.Марковій, А.Орловій, Н.Бібік, О.Сухомлинській, О.Пометун, О.Овчарук, С.Трубачевій, І.Ящук та іншим. Цей аналіз дозволив теоретично осмислити шляхи впровадження і розвитку ключових компетентностей школярів через розуміння та засвоєння ними системи європейських цінностей.

В процесі вивчення стану формування ключових компетентностей школярів про європейські цінності було виявлено відсутність передового педагогічного досвіду з даної проблеми. Це призвело до рішення поєднати зусилля та кадровий потенціал ліцею № 2 Чернівецької міської ради (троє педагогів – вчителів суспільних наук, учителів вищої категорії, учителів – методистів на чолі з Сігітов А.І., директором ліцею № 2, магістром державного управління) та можливості наукового керівництва експерименту. До останнього належали науковий

.....
керівник – Круглашов А.М., доктор політичних наук, професор;
наукові консультанти експерименту: Сахновський О.Є., завідувач
кафедри методики викладання базових дисциплін Інституту
післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області,
кандидат історичних наук; Недокус І.С., кандидат політичних
наук, доцент кафедри політології та державного управління
факультету історії, політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича,
кандидат політичних наук; Гев'юк У.Г., викладач кафедри
політології та державного управління факультету історії,
політології та міжнародних відносин Чернівецького національного
університету ім. Ю. Федьковича, кандидат політичних наук;
Чебаник В.І., викладач кафедри суспільно-гуманітарних
дисциплін ІППОЧО. Було вирішено створити відповідне
навчально-методичне забезпечення для викладання окремих
спецкурсів, які б поширювали комплексні знання про Європу, які
необхідні на сучасному етапі розвитку нашої держави
громадянину України для активної участі в суспільно-
політичному розвитку власної держави, яка прагне стати
повноцінним членом Європейською Союзу.

Надалі, упродовж діагностично-констатувального етапу
(вересень 2013 – квітень 2014 рр.) визначено критерії вивчення
рівня сформованості системи європейських цінностей в ліцеїстів;
проведено констатуючий педагогічний експеримент, у процесі
якого за допомогою анкетування учнів виявлено співвідношення
між процесом засвоєння знань, вмінь і навичок та розвитком
європейських цінностей в учнів ліцею. Це дозволило визначити
середній рівень знань про європейські демократичні процеси та
особливості становлення демократичного суспільства в Україні.
Отримані результати лягли в основу формулювання пріоритетних
завдань: належного ознайомлення ліцеїстів із позитивним
європейським досвідом, формування їх демократичної поведінки
та комунікативної взаємодії.

Означені завдання вирішено зреалізувати через розробку

.....
спецкурсів та проведення щорічного регіонального конкурсу учнівських творів-есе, привселюдний їх захист на щорічній обласній учнівській конференції «Український вимір процесів європейської інтеграції».

Учасниками експерименту розроблено та схвалено Вченою радою Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області три програми спецкурсів, які дозволяють належно розвивати ключові компетентності учнів в процесі їх навчання. Так, програма спеціалізованого курсу «Сучасні процеси європейської інтеграції» для 11 класу (17 год.) (укладачі : Круглашов А.М., доктор політичних наук, професор, Гев'юк У.Ю. – кандидат політичних наук, асистент) передбачає вивчення основних особливостей виникнення, розвитку і трансформації процесів європейської інтеграції, проблем і тенденцій її розвитку, сучасної співпраці України з країнами Європейського Союзу, головних проблем і перспектив її вступу до ЄС. У результаті засвоєння цього навчального курсу учні навчилися: визначати тенденції розвитку європейської інтеграції в цілому; аналізувати процеси розвитку політичної системи ЄС; виявляти характерні риси окремих складових правової системи ЄС; визначати особливості функціонування основних інституцій ЄС; аналізувати етапи розширення Європейської спільноти; виявляти головні проблеми реалізації євроінтеграційних прагнень України.

Для забезпечення ефективного опанування учнями навчального курсу «Сучасні процеси європейської інтеграції» використовувалася самостійна робота з різноманітними джерелами інформації: збірниками документів, законодавчими актами, підручниками та навчальними посібниками тощо. Структурно програма спецкурсу складається з 10 тем. В ній виписані вимоги до рівня компетентностей учнів при вивченні кожної з них.

Наступний факультативний курс «Взаємини України та Європейського Союзу» для учнів 10 класу (17 год.) (автори: Круглашов А.М. – доктор політичних наук, професор;

.....
Недокус І.С. – кандидат політичних наук, доцент) спрямований на поглиблення в учнів знань щодо розвитку взаємовідносин України і ЄС, євроінтеграційної політики України, розгляду основних напрямків співпраці нашої країни з Європейським Союзом. Оволодіння змістом даного курсу сприяє належному інформуванню учнів про сучасний стан і перспективи розвитку відносин України та ЄС; допомагає їм орієнтуватися у тих змінах, які відбуваються у формуванні та втіленні в життя державної політики України у сфері європейської інтеграції, мотивує до активної позиції з цих питань. Програма факультативного курсу складається з 4 тем, до кожної з яких прописані вимоги щодо рівня компетентностей учнів при їх вивченні.

Програма третього спецкурсу «Основи державного управління, місцевого самоврядування та державної служби в Україні» для учнів 11 класу (17 годин) (укладачі: Круглашов А.М. – доктор політичних наук, професор; Сігітов А.І. – директор Чернівецького ліцею № 2, магістр державної служби, вчитель історії та суспільних дисциплін) спрямована на розвиток правової і громадянської компетентності, відповідних ціннісних орієнтирів, умінь, навичок школярів, формування їх активної громадянської позиції, глибшого розуміння процесів публічного управління на загальнодержавному, регіональному та місцевих рівнях. Ключовою ідеєю курсу є вивчення розвитку громадянського суспільства в Україні, переконання в тому, що здобуття учнями знань, умінь і навичок у галузі публічного управління, сприяє формуванню їх особистості як активних учасників соціально-політичних процесів, здатних усвідомлювати свої інтереси і потреби та створювати, разом із іншими громадянами належні умови для їх реалізації.

Вивчення даного спецкурсу допомагає учням опанувати змістом основних конституційних прав громадян, уявити існуючі механізми забезпечення законності й гуманізму, використати здобуті знання правових та етичних норм при взаємодії з державними органами та інститутами місцевого самоврядування,

РОЗДІЛ 1. ТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНИНА: ПАРТНЕРСТВО ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ
ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

.....
зокрема при у вигляді скарг, пропозицій, інших звернень громадян. Програму з цього курсу укладено, відповідно до цілей і змісту навчання, закладених у Державному стандарті освіти (освітня галузь «Суспільствознавство») і актуальних вимог до профільної школи.

Важливо підкреслити, що всі три спецкурси отримали гриф МОНУ (протокол № 2 від 28.10.2014; накази МОНУ від 03.08.2015 № 14. 1/12 Г – 370). Упродовж 2014-2017 рр. дані спецкурси викладалися безпосередньо їх авторами на базі лицею № 2 Чернівецької міської ради. Більше того, вже після завершення експерименту, вчителі з різних шкіл Чернівецької області та інших регіонів України зацікавилися цими спецкурсами, зверталися за методичними порадами до їх розробників та почали їх впроваджувати в навчальний процес. Позитивно, що розроблені та апробовані програми спецкурсів вже використовуються в окремих закладах середньої загальної освіти м. Чернівці, Заставнівського та Хотинського районів та за межами нашого регіону, зокрема у Вінницькій та Київській областях. Це засвідчує успішність розроблених програм та практичне значення здійсненого експерименту.

Додатково до первинної програми діяльності експериментального майданчика, автором цього розділу за підтримкою колег по кафедрі політології та державного управління було ініційовано проведення щорічного конкурсу учнівських наукових творів-есе, які починаючи з 2013 щорічно привселюдно захищалися на обласній учнівській конференції «Український вимір процесів європейської інтеграції». Розроблене відповідне Положення про його проведення, яке затверджувалося наказами Департаментом освіти і науки Чернівецької ОДА. Цей регіональний захід має на меті поширення об'єктивних знань про Європу, процесів євроінтеграції України, заохочення учнівської молоді до критичного, самостійного мислення та стимулювання учнів до власної участі в євроінтеграційних процесах на місцевому та регіональному рівнях. Роботи конкурсантів оцінює

.....
авторитетне журі. Основу Журі конкурсу становлять науковці кафедри політології та державного управління. Його очолює проф. А.М. Круглашов, заступником голови є проф. Н.Ю. Ротар, а секретарем журі – ас. І.О. Равлик (у попередні роки – ас. У.Ю. Гев'юк).

Захід проводиться щорічно на базі ліцею № 2 Чернівецької міської ради напередодні дня Європи у травні. За період експерименту в I етапі (районному/міському) конкурсу взяло участь 253 учні ЗНЗ області, а на II етапі (обласному) 78 школярів, з яких 30 було визначено переможцями. У відповідності до Положення про конкурс переможці нагороджувалися преміями (одне перше I місце – 1 тис. грн.; два II місця – по 700 грн.; три III місця – 500 грн.) та цінними подарунками. Останні в окремі роки його проведення забезпечувало Представництво Європейського союзу в Україні. Основними спонсорами при нагородженні виступали науковий керівник експериментального майданчика, професор Круглашов А.М. та частково наукові консультанти і виконавці експерименту. З травня 2017 р. змінено розмір премій (I місце – 1 500 грн.; II місце – 750 грн.; III місце – 500 грн.) відповідно до прийнятої Комплексної програми для підвищення якості національно-патріотичного виховання дітей та молоді Чернівецької області на період 2017 – 2021 рр. Таким чином, справа гідного заохочення здібної учнівської молоді отримала на певний час належну підтримку з боку регіональної виконавчої влади.

На останньому етапі експерименту, разом із продовженням основної діяльності в рамках його здійснення, було проведено контрольний моніторинг результатів дослідницької роботи в його межах (інтерв'ювання, анкетування учнів 10-11 класів). Аналіз результатів моніторингу виявив, що респонденти вважають важливими такі соціальні та громадянські цінності, які допомагають їм зберегти та відновити загальний культурний рівень суспільства: толерантність (100%), взаємодопомога (75 %), рівність (62,5%), братерство (50%), громадянство (25%),

.....
професійна підготовка (25%). Серед основних компетенцій, необхідних громадянам для особистої реалізації та розвитку учасники експерименту відзначили: знання мов (50%), спілкування рідною (50%) та іноземною (50%) мовами, ініціативність та практичність (75%).

Оцінюючи викладання спецкурсів, значна частина ліцеїстів (85%) зазначила, що завдяки ним вони навчилися не тільки визначати основні тенденції розвитку процесів європейської інтеграції, її здобутків і проблем, але й ознайомилися з культурою Європи, структурою управління та визначними подіями в історії ЄС, культурою і традиціями різних європейських народів. Вони проводили різні заходи, обговорювали колективно та командно теми щодо євроінтеграції.

Значне зацікавлення ліцеїстів викликали позакласні та позашкільні заходи. Серед них варто детальніше згадати такі, які нескладно організувати викладачам з курсів громадянської освіти для своїх учнів. Так, наприклад, 23 грудня 2016 р. в Інформаційному центрі Європейського Союзу Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, який діє в Науковій бібліотеці ЧНУ, відбувся захід «Європейські стандарти прав людини». В ньому взяли участь учні 11-А класу ліцею №2 м. Чернівці.

Відкрив захід директор наукової бібліотеки ЧНУ, кандидат філологічних наук, доцент М.Б. Зушман. З привітальним словом виступив завідувач кафедри політології та державного управління ЧНУ, професор А.М. Круглашов, який ініціював цей захід, адже викладав для учнів цього класу курс «Сучасні процеси європейської інтеграції» в рамках діяльності експериментального майданчику «Формування європейських цінностей в підготовці учнів ліцею». Для ліцеїстів була проведена коротка лекція-презентація про права людини, їх значення та розвиток на теренах сучасного Європейського Союзу. А після відбулася колективна гра «Так чи ні» й пізнавальна вікторина «Цікаві факти про країни ЄС». Їх провела координатор Інформаційного центру ЄС ЧНУ

Л.Д. Ворнік. Приємно відзначити, що ряд учнів ліцею показав високий рівень знань з історії та сучасності ЄС. Завершився захід врученням призів та подарунків, а головне він збагатив його учасників новими знаннями та подарував всім гарний настрій.

18 травня 2017 р. учні 10-го класу Чернівецького міського ліцею №2 завітали в Інформаційний центр ЄС, який діє у Науковій бібліотеці ЧНУ імені Юрія Федьковича. В рамках акції «Дай відповідь на запитання про ЄС – отримай подарунок» вони обговорили з координатором Центру Л.Д. Ворнік місце України в європейській спільноті, питання збереження національних традицій та провели цікаву і пізнавальну вікторину. Переможці вікторини також були заохочені призами. Цей та інші заходи відбувалися в рамках функціонування науково-експериментального майданчика з проблеми «Формування ключових компетентностей школярів через призму європейських цінностей», який ініціювала кафедра політології та державного управління з 2013 року на базі ліцею № 2.

Відзначимо, що найбільше зацікавлення серед учнів, за результатами моніторингу, виявили наступні теми спецкурсів: «Взаємини Європи з Україною», «Правові засади співпраці України та ЄС», «Економічні та політичні зв'язки країн – учасниць ЄС», «Інституційні агенти, стан виконання Угоди про асоціацію», «Безвізовий режим з ЄС». Майже 95% учнів зазначили, що під час вивчення спецкурсів вони дізналися багато нового для себе і у них змінювалося бачення навколишнього світу, а отримані знання поглибили і розширили зміст окремих профільних предметів. Результати науково-дослідницького експерименту продемонстрували значний розвиток практично-орієнтованого компоненту аспекту знань ліцеїстів, здобутих у процесі навчання.

Хід науково-дослідного експерименту та його результати за окремими етапами опубліковано у 9 статтях інформаційно-методичної газети «Освіта Буковини», віснику «Освітній простір». Вони розкриті також у Матеріалах VII Міжнародної наукової

.....
конференції «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (7 квітня 2017 р., м. Чернівці), у збірнику наукових праць за матеріалами Четвертої Міжнародної науково-практичної конференції «Людина віртуальна: нові горизонти» (20 – 21 березня 2017 р., Монреаль), Міжнародної науково-практичної конференції «Європейські студії в Україні: здобутки, виклики та перспективи» (2. червня 2017, м. Київ). та в II томі Збірника наукових праць «Регіоналізм та інтеграція», який видає Науково-дослідний інститут європейської інтеграції та регіональних досліджень ЧНУ імені Ю.Федьковича. Програма спецкурсу «Взаємини України та Європейського Союзу» для учнів 10 класу надрукована в методичному виданні «Історія України». Результати експерименту обговорювалися на засіданні Ради директорів Чернівецької області в червні 2016 р. в присутності керівництва Департаменту освіти та науки ЧОДА, а також розглядалися у рамках зустрічі з представниками робочої моніторингової групи національного проекту Європейського Союзу Інституту лідерства, інновацій та розвитку «Національний Еразмус+офіс в Україні», яка відбулася 9 червня 2017 року з координаторами європейських студій на базі факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Такі важливі локальні ініціативи, хоча й ґрунтуються переважно на відповідальності та ентузіазмі їх авторів, створюють необхідні передумови для втілення у життя перспектив формування повноцінної та дієвої системи національної громадянської освіти. Утім, вони не можуть достатніми для забезпечення потреб у повноцінній громадянській освіті і не повинні заміняти відповідних урядових та міністерських рішень, у вигляді чітко визначених стратегій та програм, з належним фінансовим, організаційно-управлінським та кадровим забезпеченням. Якраз на невідкладне створення та реалізацію системи громадянської освіти нині необхідно спрямувати узгоджені зусилля науковців, освітян, громадських активістів, за

.....
активною допомогою та підтримкою керівників і службовців державних органів влади та інститутів місцевого самоврядування. Адже поки що ці розрізнені зусилля, попри справді серйозний підхід прихильників створення повноцінної системи громадянської освіти і витрачені ними значні енергію, час і знання, ще не призвели до масштабних і переконливих результатів. І певне, тому ці результати ініціатив з розвитку громадянської освіти залишаються малопомітними навіть в освітянському середовищі, не кажучи вже про широкий суспільний загал.

Розгортання експерименту з громадянської освіти в масштабах області, формування завдань, їх виконання, позитивні досягнення та гальмівні фактори

Успіх експерименту на базі Чернівецького міського ліцею № 2 надихнув його організаторів на розширення своєї діяльності в сфері громадянської освіти від точкового і локального рівня до регіонального.

За пропозицією автора розділу, підтриманою як кафедрою політології та державного управління, Інститутом післядипломної освіти та Департаментом науки і освіти ЧОДА майже було започатковано набагато більш масштабну дослідно-експериментальну роботу за темою «Розвиток громадянської освіти старшокласників в умовах формування полікультурного українського суспільства» на базі низки закладів освіти Чернівецької області (див. додаток Б).

Програма нової експериментальної роботи спиралася на низку нормативних і концептуальних документів, таких як Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки, Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки, Національна стратегія у сфері прав людини, Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті, Концепція громадянської освіти в Україні. Вона враховує необхідність належної освіти для

РОЗДІЛ 1. ТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНИНА: ПАРТНЕРСТВО ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ
ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

.....
демократичного громадянства через формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молодої людини до усвідомленого вибору своєї діяльності та шляхів самореалізації, спроможності до критичного аналізу можливостей активної участі в суспільних процесах, здатності до конструктивної взаємодії в суспільстві. Враховується процесів, пов'язані з інтеграцією України у європейський та світовий освітній та політичний простір, що, в свою чергу, визначає запит на формування здатності школярів до життєдіяльності у правовій демократичній державі, яка обрала собі перспективу членства в ЄС.

Важливим регіональним компонентом програми експериментальної роботи стало врахування полікультурної, в першу чергу, саме поліетнічної спадщини та характеру Чернівецької області. Це зумовлює необхідність розробки регіональної моделі громадянської освіти як важливого напрямку формування громадянських компетенцій молоді в умовах конкретної області, врахування її історико-культурної самобутності, забезпечення створення навичок демократичної поведінки та комунікативної взаємодії з представниками різних етнічних громад і носіїв різноманітних культурних цінностей.

Мета експерименту полягає у впровадженні в освітній процес системи соціально-педагогічних впливів на розвиток громадянської компетентності старшокласників в процесі поєднання їх загальних (світових і національних) та полікультурних, регіональних компонентів. Об'єкт дослідження: освітній процес навчання учнів в середній і старшій школі закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО). Предмет дослідження: громадянська освіта старшокласників в умовах формування полікультурного українського суспільства.

Серед основних завдань експерименту слід відзначити такі:

1) виявити структуру і уточнити зміст поняття «громадянська освіта» учнів під час навчання в закладі загальної середньої освіти;

.....

2) провести констатуючий педагогічний експеримент, з метою обстеження рівня сформованості ключових компетентностей учнів – старшокласників щодо їх уяви про національну самосвідомість та громадянську позицію;

3) розробити відповідну експериментальну систему (модель) педагогічних впливів щодо розвитку політичної, правової, соціальної, культурної, медійної грамотності та ключових компетентностей учнів через оволодіння системою європейських цінностей;

4) створити навчально-методичний комплекс, який буде дозволить цілеспрямовано та систематично розвивати соціально-гуманітарні знання та орієнтацію навчання учнів на дослідження важливих суспільних понять, явищ та їхньої взаємодії у різних контекстах — особистісному, місцевому, національному і глобальному;

5) провести експериментальну перевірку (формуючий експеримент) ефективності розробленої системи педагогічних впливів на формування ключових компетентностей учнів середньої і старшої школи ЗНЗ;

6) здійснити контрольний педагогічний експеримент з метою перевірки ефективності розробленої системи педагогічних впливів, що забезпечує розвиток політичної, правової, соціальної, медійної грамотності та ключових компетентностей через систему європейських цінностей.

До здійснення експерименту залучилися на добровільній основі (назви навчальних закладів наводяться на момент початку експерименту) Чернівецький ліцей № 2; Чернівецька гімназія № 5; Чернівецька ЗОШ № 2; Глибоцький ліцей; Сторожинецький ліцей; Сторожинецька гімназія; Новоселицька ЗОШ № 3; Новоселицька гімназія; Новоселицький ліцей; Боянська ЗОШ I-III ст. Кіцманська гімназія. Проведення цієї роботи розраховане на період з 2019 по 2023 рр.

Науковим керівником експерименту визначено Круглашова А.М., доктора політичних наук, професора, керівником Чебаник В.І.,

РОЗДІЛ 1. ТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНИНА: ПАРТНЕРСТВО ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ
ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

.....
викладач кафедри методики викладання базових дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, кандидата політичних наук. Науковими консультантами є Сахновський О.Є., завідувач кафедри методики викладання базових дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, кандидат історичних наук; Ротар Н.Ю., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича; Недокус І.С., доцент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, кандидат політичних наук. Відповідальними виконавцями є керівники закладів середньої освіти, що беруть участь у здійсненні дослідницько-експериментальної роботи.

Поруч із багатьма організаційними, аналітичними, діагностичними та функціональними вимірами вже здійсненої та триваючої роботи, на особливу увагу заслуговують окремі заходи, проведенні у рамках реалізації завдань експерименту. Так, у 2020 році було проведено тиждень громадянської освіти. Його проведення в останній тиждень травня забезпечили викладачі кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Враховуючи умови пандемії, вони провели для старшокласників онлайн-студії «Сучасний державотворчий процес в Україні: роль громадянської освіти». Викладачі ретельно підготувалися до презентації важливої теми та ознайомили учнів з основними етапами творення та розвитку державності України, пояснили значення громадянської освіти у формуванні активного і відповідального громадянина, розкрили можливості формування кадрів для процесів державотворення та громадянської освіти. Ця робота відбулася за активної підтримки Департаменту освіти та науки Чернівецької ОДА і Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області. Так, професор Круглашов А.М. провів

.....
онлайн-лекцію з використанням насиченої інформацією презентації для старшокласників Чернівецького міського ліцею № 2 та Чернівецької гімназії № 5; доцент Швидюк С.М. – для учнів 10 і 11 класів Сторожинецької гімназії, доцент П.О. Молочко – онлайн-зустріч з учнями 10-11 класів Боянської ЗОШ І-ІІІ ст.; доцент Н.В. Нечаєва-Юрійчук – зі старшокласниками Новоселицького ліцею та Новоселицької гімназії; доцент Гуйтор М.М. та аспірантка кафедри Г.Кузуб – урок-студію у Кіцманській гімназії, а доцент Цікул І.В. – у Сторожинецькому ліцеї. Для десятикласників ЗОШ І-ІІІ ст. № 2 Чернівецької міської ради онлайн-заняття провела професор Н.Ю. Ротар, а кандидат політичних наук Равлик І.О. – для старшокласників Новоселицької ЗОШ І-ІІІ ст. № 3. Досвід проведення цих студій з використання сучасних інформаційних технологій та технік проведення занять підтвердив важливість різнобічного розвитку форм і методів сучасної громадянської освіти. Після аналізу їх проведення проф. А.М. Круглашов започаткувати Декаду громадянської освіти в нашій області з наступного року. Колеги і партнери підтримали цю пропозицію (див. додаток В).

Після належної підготовки за ініціативи та підтримки кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича наприкінці квітня 2021 року в Чернівецькій проведено Декаду громадянської освіти. До більшості її заходів долучилися практично всі школи краю. В рамках основних заходів декади, з метою надання науково-методичної допомоги вчителям, які забезпечують викладання предметів із циклу громадянської освіти, 22 квітня викладачами кафедри політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича, спільно з Інститутом післядипломної педагогічної освіти (ІППОЧО) було проведено онлайн-методичну студію «Теоретико-методологічні засади громадянської освіти» в режимі онлайн. На ній було обговорено досвід і перспективні можливості викладання предметів з громадянської освіти,

.....
потенціал і конкретні форми творчої співпраці викладачів у вищій та середній освіті.

26 квітня у режимі онлайн відбулася обласна вікторина «Права людини і громадянина», організована кафедрою політології та державного управління ЧНУ імені Юрія Федьковича для учнів старших класів нашого краю. Учасників вікторини було понад сто. Старшокласникам було запропоновано два блоки питань, що стосувалися базових прав людини, а також євроінтеграційних процесів. Ведучі гри, студенти кафедри – Олександра Гривас та Єгор Гринишин – запропонували візуалізований підхід до питань. Хоча, в тому числі в силу новизни такої форми проведення вікторини, і було зафіксовано не один фальстарт з боку її учасників, правильні відповіді переважали, незалежно від того, коли їх було написано у чаті. Переможці вікторини були заохочені цінними призами. Без сумніву, ігрова форма та динамічна манера проведення вікторини викликали позитивний резонанс серед школярів і їх наставників.

Без перебільшення, центральним елементом проведеної декади стали Європейські онлайн-студії для старшокласників «Громадянська освіта як основа формування демократичного суспільства в Україні». Вони відбулися стараннями викладачів та аспірантів кафедри політології та державного управління в багатьох закладах середньої освіти області, як в онлайн, так і офлайн форматі. Таким чином, проведення цих та інших заходів у системі освіти краю засвідчило новий етап реалізації дослідно-експериментальної роботи за темою «Розвиток громадянської освіти старшокласників в умовах формування полікультурного українського суспільства» на базі одинадцяти закладів області, подальше просування учасників експериментальної роботи у розробці регіональної моделі громадянської освіти як важливого напрямку формування громадянських якостей школярів.

Серед останніх ініціатив, в якій особливо позитивним прикладом стало виконання проекту «Від компетентного і активного громадянина до стійкої та успішної Української

.....
держави», розробленого і реалізованого Буковинським політологічним центром, автори і виконавці якого працюють на кафедрі політології та державного управління та в Інституті післядипломної педагогічної освіти. Проект передбачає організацію та проведення у грудні 2002 року 8 тренінгів у форматі ділової гри / інтерактивних лекцій для учнів-старшокласників на тему «Громадянська участь в епоху гібридних війн та цифрових технологій: виклики і можливості для України». Було проведено педагогічну майстерню (воркшоп) для вчителів суспільних дисциплін *«Розвиток громадянських компетентностей учнів: інструменти та сучасні методи формування у цифрову добу»*. Нарешті, проект завершує підготовка та видання навчально-методичних рекомендацій у вигляді цього навчально-методичного Посібника для вчителів.

Спілкування з учнями викладачами, а саме професорами Н.Ю. Ротар, А.М. Круглашовим, доцентами І.С. Недокусом, Н.В. Нечаєвою-Юрійчук, І.В. Цікул, кандидатами політичних наук І.О. Равлик та В.І. Чебаніком було присвячено темі *«Громадянська участь в епоху гібридних війн та цифрових технологій: виклики і можливості для України»*. Під час інтерактивних лекцій викладачами та учнями обговорили основні етапи державотворення в Україні, сучасні виклики та загрози, які постали перед Україною з 2014 року та поточну загрозливу ситуацію в нашій державі, викликану агресивними діями Росії. Також йшлося про інформаційну безпеку та культуру споживання повідомлень медіа та соцмереж в умовах гібридної війни. Старшокласники були активні і зацікавлені під час спілкування, задавали питання, які їх хвилювали. Проведені заходи здійснюватися на виконання проєкту *«Від компетентного і активного громадянина до стійкої та успішної Української держави»*, підтриманого Чернівецькою обласною державною адміністрацією. Цей проєкт показав реальні можливості та подальші перспективи співпраці освітян, науковців, експертів та громадських активістів в сфері формування сучасних підходів до

.....
створення національної системи громадянської освіти, від
локального до загальнодержавного рівня.

Висновки

Таким чином, ми можемо констатувати, що за роки незалежності в Україні неодноразово здійснювалися спроби ініціювати створення національної системи громадянської освіти. Починаючи з 2000 року, вони набували більш змістовного характеру, а з 2018 року почалося формування концептуальних та нормативно-правових засад її діяльності. Проте ці зусилля призупинилися в останні роки на рівні розробки проектів Стратегії громадянської освіти і поки що процес не зрушуються далі. Має місце очевидний брак зацікавленості з боку Міністерства освіти та науки та Кабінету міністрів України в справі прискорення підготовки та схвалення цих основоположних документів.

Брак державної підтримки розвитку системи громадянської освіти до певної міри компенсується зусиллями ентузіастів – освітян і науковців, працею лідерів громадянського суспільства. Важливу роль у підтримці цих ініціатив відіграють міжнародні організації та фонди, окремі зарубіжні країни. Все більшого значення набувають окремі ініціативи місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Заслужовує на особливу увагу досвід Чернівців та Чернівецької області, творча і продуктивна співпраця Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича в особі колективу кафедри політології та державного управління, разом з Інститутом післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області та Буковинського політологічного центру. Ці ініціативи мають тривалий характер, стійку тенденцію розгортання у часі та просторі у все більш масштабну та цілеспрямовану діяльність. Зростає зацікавленість із боку учителів і викладачів суспільних дисциплін у запровадженні в їх навчальних закладах курсів із громадянської освіти на основі сучасних

.....
інтерактивних методів і передових педагогічних методик. Є підстави для обережного оптимізму щодо подальших перспектив розгортання в нашій країні основ громадянської освіти в рамках реалізації концепції позитивного навчання. Вже досягнуті результати надихають. А невирішені проблеми зобов'язують до нових скоординованих зусиль влади, наукової та освітянської спільнот разом із а зацікавленою в успіху нашої держави активною громадськістю.

Використані джерела

1. Андрущенко Т.В. Політична освіта як чинник формування демократичних політичних цінностей у молодіжному середовищі сучасної України. *Гілея: науковий вісник. Випуск 92*. 2015. С. 318 - 319.
2. Буланов Ю. Виховувати громадянина через практичне впровадження демократичних інституцій у навчальному закладі. *Імідж сучасного педагога*. № 3. 2014. С. 69 - 70.
3. Власенко О.М. Основні пріоритети реформування громадянської освіти в Україні. *Zhytomyr Ivan Franko state university journal. Pedagogical sciences*. № 1 (92). 2018. С. 70-74.
4. Гриценчук О.О. Цифрові освітні хаби для підтримки громадянської освіти як складова інформаційно-цифрового навчального середовища: досвід Нідерландів, Бельгії та України. *Інформаційні технології і засоби навчання*. № 79 (5). 2020. С. 341 - 360.
5. Дем'янчук О.П. Політична і громадянська освіта як політичний інститут: потреба формування в Україні. *Гілея: науковий вісник. Випуск 102*. 2015. С. 412 - 416.
6. Ісхакова Н.Г. Завдання політичної освіти студентів у вищих навчальних закладах України. *Гілея: науковий вісник. Випуск 112*. 2016. С. 311 - 315.
7. Кизенко В.І. Громадянська освіта і виховання—основа громадянського суспільства. *Біологія і хімія в рідній школі*. № 1(107). 2015. С. 34 - 37.
8. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-konceptsiyrozvitku-gromadyanskoyi-osviti-v-ukrayini>. 2018.
9. Круглашов А. Інтеграція української політичної науки в Європейський простір. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Випуск 3-4*. 2016. С. 175 - 186.

РОЗДІЛ 1. ТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНИНА: ПАРТНЕРСТВО ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ
ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

.....

10. Круглашов А.Н. Гражданское образование как уязвимое средство преодоления небезопасности. *Performanța în educație: factor-cheie în asigurarea securității umane*. 2020. Р. 57 - 66.
11. Круглашов А., Нечаєва-Юрійчук Н. В поисках возможностей формирования активных граждан Украины: общенациональный и местный опыт. *Activismul civic–condiție a consolidării instituțiilor statului democratic*. 2021. Р. 29-42
12. Пометун О.; Ремех Т. Оцінювання учнів з громадянської освіти в контексті компетентнісного підходу. *Український педагогічний журнал*. № 1. 2019. С. 86 - 97.
13. Потапенко Я.О. Рецепція відносин між владою і суспільством в інтелектуальному середовищі постмайданної України. *Гілея: науковий вісник*. Випуск 99. 2015. С. 323 - 328.
14. Ремех Т.О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. Випуск 2. 2018. С. 34-41

РОЗДІЛ 2

ІНТЕГРАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ДО СИСТЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Фундаментальні зміни у розумінні функцій та форм освіти і знань відбулися під впливом процесів глобалізації, які швидко й принципово змінили вимоги до професійного середовища всіх країн світу. Для європейської освітньої політики це означало, що шкільна освіта мала стати менш орієнтованою на процес передачі знань та більш сфокусованою на результатах й індивідуальних компетенціях, що відображають активність, автономність та мотивацію учнів у контексті концепту навчання упродовж усього життя. Актуалізація компетенцій та необхідність вимірювання їх, а не знань, відповідних тій чи іншій предметній галузі або навчальній програмі, кинули виклик міжнародній політиці в галузі освіти.

Першим кроком у моделюванні системи вимірюваних громадянських компетентностей є визначення сутності та структури даного поняття. Термін *ключові компетенції* вперше був вжитий на симпозіумі Ради Європи в лютому 1996 р. в Берні під час обговорення проблеми – Які компетенції є найважливішими для молодих європейців задля побудови спільної Європи? Результатом обговорень став сформований перелік, у якому рейтинговими були визначені такі компетенції як: навчання, мислення, пошук, удосконалення, спілкування, співпраця, дія.

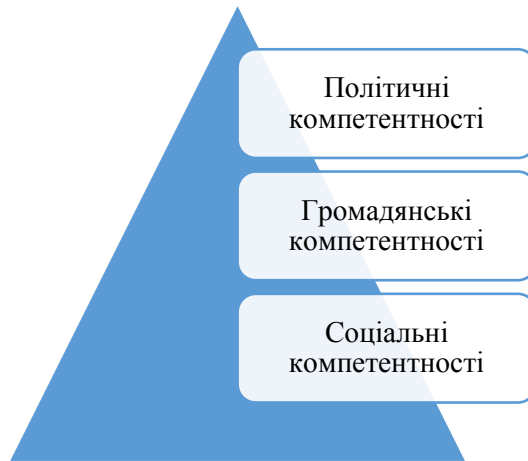
Існує безліч різних визначень та варіантів використання терміна *компетентність* як у теорії, так і в повсякденній педагогічній практиці. Частіше за все компетентність означається як цілісне розуміння продуктивності – досягнень, засновані на знаннях та навичках, що поєднані з цінностями, ставленням та мотивацією. Для поглиблення розуміння сутності, функцій та ролі

компетенцій принципове значення мали результати європейського проєкту DeSeCo, який був реалізований за фінансової підтримки Організації економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD). Проєкт DeSeCo був ініційований наприкінці 1997 р. з метою забезпечення надійної концептуальної основи для визначення ключових компетенцій та поглиблення міжнародних досліджень, спрямованих на вимірювання рівня компетентності молоді і дорослих.

Визнаючи різноманітність цінностей та освітніх пріоритетів у різних країнах та культурах, в рамках DeSeCo, по-перше, були виявлені універсальні проблеми світової економіки та культури та ті спільні цінності, що визначають вибір найважливіших для сьогодення компетенцій; по-друге, Д.Ричен та Л.Салганік запропонували схвально сприйняте науковою спільнотою визначення компетенції, як здатність успішно відповідати складним вимогам в конкретному контексті за допомогою мобілізації психосоціальних ресурсів (включаючи когнітивні та афективні аспекти) [18, р. 43]. Розгортаючи зміст запропонованого визначення, дослідники пояснюють компетенції як внутрішні ментальні структури у сенсі здібностей, схильностей чи ресурсів, вбудованих у людину, що вступають у взаємодію з конкретним завданням чи вимогою реального світу. Внутрішні ментальні структури вимірюють через знання, когнітивні навички, практичні навички, відносини, емоції, цінності, етику та мотивацію.

Відповідно, соціальні компетентності є комплексними навичками, які набуваються індивідом у процесі включення в соціальні процеси та обумовлюють ефективність подолання певного типу соціальної ситуації. Зазвичай, не йдеться про одну соціальну компетентність, науковці розрізняють три категорії соціальних компетентностей, що перебувають між собою у ієрархічних відносинах (Рисунок 1).

Рис. 1. Ієрархічна структура соціальних компетентностей

Відтак, формування соціальних компетентностей є результатом участі людини в різних типах соціальних відносин, а їх розвиток визначає соціальне функціонування особистості, її залучення до спільноти, сприйняття себе як частини більшої спільноти. Відповідний рівень соціальних компетентностей дозволяє розвивати громадянські компетентності, що зазвичай визначаються як здатність співпрацювати з іншими людьми для загального блага, свідомо брати участь у політичних процесах, спрямовувати діяльність на політичний розвиток суспільства. Завдяки громадянській компетентності людина поєднує діяльність, що здійснюється на благо громади, з відчуттям власної автономії. Щоб перейти від рівня взаємодії з членами певної спільноти до рівня відносин між окремою людиною та державою, необхідно розвивати політичні компетенції, які обумовлюють політичну участь громадян та їх політичну суб'єктність. Відповідно до теорії детермінант соціальних компетентностей, виокремлюють фактори, що впливають на рівень оволодіння ними: (1) інтелектуальні змінні, зокрема й соціальний та емоційний інтелект особистості; (2) особистісні риси, такі як відкритість, активність, емоційна врівноваженість, низька емоційна реактивність; (3) досвід формального та неформального навчання соціальним навичкам.

Одночасно з розгортанням проєкту DeSeCo у європейському просторі був ініційований процес формування та розвитку громадянської освіти шляхом формування чітко означеної системи громадянських компетентностей. Його початок був покладений на Другому саміті глав держав і урядів держав-членів Ради Європи (Страсбург, 10–11 жовтня 1997 р.). Під час цієї зустрічі офіційно були визнані наміри європейських держав розвивати освіту для демократичного громадянства, які зазнали документального оформлення на рівні Плану дій з виховання демократичного громадянства. Основними принципами освіти для громадянства були визначені: (1) принцип дотримання прав та обов'язків громадян, залучення молоді до розвитку інститутів громадянського суспільства; (2) принцип сприяння обізнаності про європейську культурну спадщину; (3) принцип сприяння взаємоповазі і солідарності між народами та порозумінню між громадянами.

Невдовзі, під час офіційного святкування п'ятдесятої річниці Ради Європи (1999 р.), в Будапешті були прийняті Декларація та Програма освіти для демократичного громадянства, спрямовані на: активізацію зусиль для розробки ефективних стратегій, засобів та методів зміцнення демократичної структури суспільства; обмін та поширення знань, досвіду та передових практик демократичного громадянства по всій Європі; надання допомоги в реформуванні освіти та іншої відповідної політики; створення мережі громадянського партнерства; сприяння поінформованості громадян про права людини та розуміння її обов'язків. Смісловим ядром ухвалених документів став розвиток концепції демократичного громадянства в політичному, правовому, культурному та соціальному вимірах.

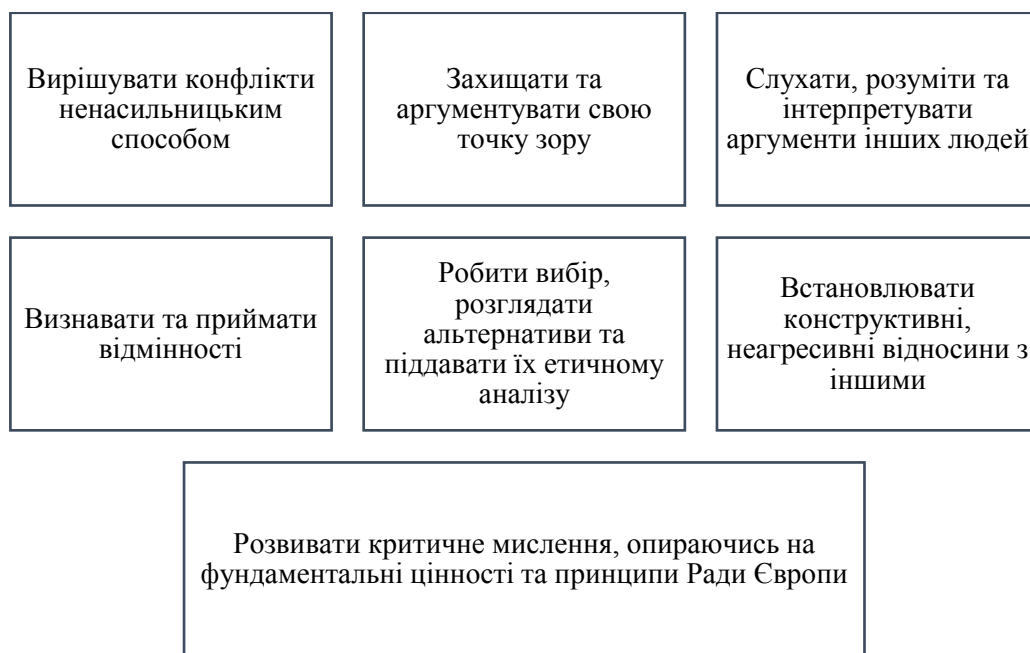
Стурбована зростаючим рівнем політичного та громадянського абсентеїзму, браком довіри до демократичних інституцій, збільшенням випадків корупції, расизму, ксенофобії, агресивного націоналізму, нетерпимості до меншин, дискримінації та соціального відчуження, які є серйозними загрозами безпеці,

.....
стабільності та зростанню демократичних суспільств, Рада Європи у 2002 р. рекомендувала національним урядам держав-членів інтегрувати освіту для демократичного громадянства до цілей освіти, освітньої політики та реформ на рівні національних стратегій розвитку. Саме в цих рекомендаціях були закладені базові положення розвитку національних систем громадянської освіти у європейських країнах. Розуміючи освіту для демократичного громадянства як чинник забезпечення соціальної згуртованості, взаєморозуміння, міжкультурного та міжрелігійного діалогу та солідарності, сприяння запровадженню принципу гендерної рівності, заохочення до формування гармонійних відносини в державі та між державами, інноваційності в організації й управлінні системами освіти, підготовці навчальних програм та виробленні методів навчання, Рада Європи означила її як основоположну освіту в: (1) сприянні формування вільного, толерантного та справедливого суспільства, (2) захисті цінностей і принципів свободи, плюралізму, прав людини та верховенства права, які є основою демократії. Виховання демократичного громадянства передбачало використання засобів та інструментів формальної, неформальної та інформальної освіти, що в сукупності формує здатність людини діяти як активний та відповідальний громадянин упродовж усього свого життя.

Відтак, освіта для демократичного громадянства, в найширшому розумінні, позиціонувалася Радою Європи як центральний концепт реформ та реалізації освітньої політики європейських держав у ХХІ столітті. Особлива увага приверталася до запровадження таких освітніх підходів та методів навчання, які спрямовувалися на навчання спільному життю в демократичному суспільстві, протидії агресивному (руйнівному) націоналізму, расизму та нетерпимості, запобігання формування екстремістського типу мислення та поведінки. Відповідно до рекомендацій Ради Європи, досягненню означених цілей мало сприяти набуття ключових компетенцій, наведених на Рисунку 2.

РОЗДІЛ 2. ІНТЕГРАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
ДО СИСТЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

.....

Рис. 2. Ключові компетентності демократичного громадянства, Рада Європи (2002)

Як особливо важливий аспект формування компетенцій демократичного громадянства слід відзначити увагу Ради Європи до:

– *Методів навчання*, зокрема участі учнів, працівників системи освіти та батьків у демократичному управлінні навчальним закладом; просування демократичного етосу в освітніх відносинах; методи проєктної педагогіки; дослідницькі методи; методи залучення учнів до індивідуального та колективного оцінювання їхньої підготовки; обміни, зустрічі та партнерство між учнями та вчителями з різних шкіл; встановлення громадянського партнерства між школою, сім'єю, громадою, професійним середовищем та ЗМІ.

– *Підготовки вчителів* в сфері демократичного громадянства, насамперед формування розуміння політичного, правового, соціального та культурного вимірів громадянства; сутності ключових компетенцій; вміння працювати в міждисциплінарному середовищі; здатність встановлювати відносини в середовищі навчального закладу; усвідомлення

.....
необхідності підвищення кваліфікації. З метою забезпечення набуття цих компетенцій були розроблені спеціальні навчальні програми в рамках створення або реформування європейських національних систем освіти та підвищення кваліфікації вчителів з усіх навчальних дисциплін та заохочувався розвиток методичних і освітніх ресурсно-консультаційних центрів, відкритих для всіх формальних та неформальних суб'єктів освітнього процесу.

– *Нових інформаційних технологій*, які актуалізують необхідність розвивати медіаосвіту та заохочувати засоби масової інформації на шляху просування освіти демократичного громадянства.

Концептуальними результатами (Рисунок 3) діяльності Ради Європи у сфері розвитку демократичного громадянства стало прийняття 47 державами-членами цієї міжнародної організації Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини (2010 р.) та Рамки компетентностей для культури демократії (RFCDC, 2017).

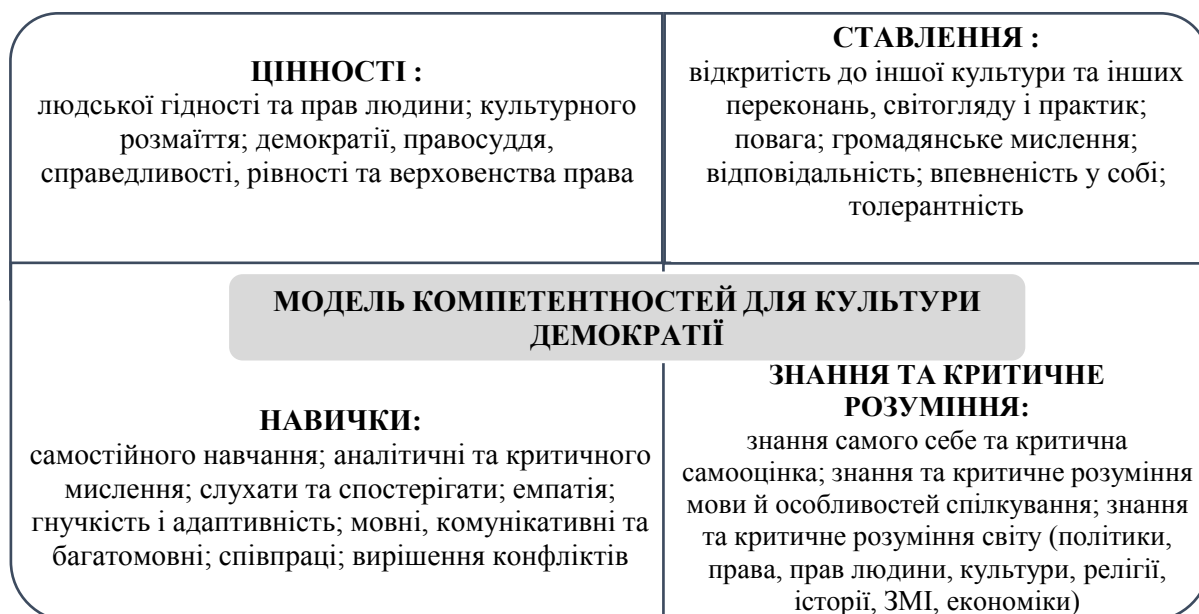
Освіта для демократичного громадянства	Освіта в галузі прав людини
<ul style="list-style-type: none"> • Означає навчання, підготовку, підвищення обізнаності, інформацію, практики і діяльність, які мають на меті, за рахунок надання учням знань, навичок і розуміння, розвинути їх ставлення та поведінку для надання можливості здійснювати і захищати свої демократичні права та обов'язки в суспільстві, цінувати різноманітність і відігравати активну роль у демократичному житті з метою заохочення та захисту демократії і верховенства права	<ul style="list-style-type: none"> • Означає навчання, підготовку, підвищення обізнаності, інформацію, практики і діяльність, які мають на меті, за рахунок надання учням знань, навичок і розуміння, розвинути їх ставлення та поведінку для надання можливості зробити свій внесок у будівництво та захист універсальної культури прав людини в суспільстві з метою заохочення та захисту прав людини та основних свобод

Рис. 3. Зміст освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, Рада Європи (2010)

Наведені на Рисунку 3 означення змісту освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини вказує на тісний взаємозв'язок між ними: ці напрями освіти відрізняються за тематикою і обсягом, однак не завданнями і практичною

РОЗДІЛ 2. ІНТЕГРАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
ДО СИСТЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

складовою. Освіта для демократичного громадянства зосереджується на демократичних правах і обов'язках та активній участі у політичній, соціальній, економічній, правовій і культурній сферах життя суспільства, тоді як освіта з прав людини пов'язана з ширшим спектром прав людини та основних свобод в кожному з аспектів життя людей. У Рамці компетентностей для культури демократії (Рисунок 4) цей зв'язок був унаочнений через смислове об'єднання цінностей, ставлення та навичок, знань та критичного розуміння, необхідних для здійснення демократичного громадянства та міжкультурного діалогу, характерних для двох вимірів освіти. Зауважимо, що термін «компетентність» визначався як «здатність мобілізувати та застосувати відповідні цінності, ставлення, уміння, знання та/ або розуміння, щоб належним чином ефективно реагувати на вимоги, виклики та можливості, що виникають у певному середовищі» [1, с. 34].

Рис. 4. Модель компетентностей для культури демократії, 2017

Отже, центральним елементом культури демократії є модель з 20 компетентностей, яких повинні набути європейські учні, щоб мати можливість активно та ефективно брати участь у демократичних процесах.

Одночасно з політикою Ради Європи щодо практичного розгортання концепту демократичного громадянства, Європейський Союз розганяє реалізацію Робочої програми «Освіта та навчання 2010», пов'язаної з навчанням активній громадянській позиції. Концептуально вона опиралася на результати дослідження розвитку освіти активного громадянства, опубліковані Європейською Комісією у 1998 р.: «концепція громадянства стає все більш плінною та динамічною, відповідно до природи самих європейських суспільств. У цьому контексті практика громадянства стає більше схожою на метод соціальної інклюзії, під час застосування якого люди спільно формують досвід архітекторів та акторів власного життя. Можливості вчитися та практикувати автономію, відповідальність, співпрацю та творчість дозволяють розвивати почуття особистої гідності та досвіду в протистоянні та терпінні двозначності та протиставлень» [6]. Громадянська освіта в глобалізованому світі більше не може бути обмежена національним чи європейським рівнем і вимагає постійної співпраці з відповідними міжнародними організаціями, соціальними партнерами, неурядовими організаціями та мережами, що діють у цій сфері.

З метою розуміння, які саме знання, вміння, цінності, установки і очікувані моделі поведінки включати до рамки громадянської компетентності, необхідно було визначити її методологічний каркас. Відтак, у цьому документі йдеться про те, що результати навчання, яке сприяє активній громадянській позиції, мають включати не тільки розвиток міжкультурного розуміння (афективний рівень), але й набуття оперативної компетентності (когнітивний рівень). Але необхідні форми афективного та когнітивного рівнів найкраще формуються за допомогою практики та досвіду (прагматичний рівень). Навчання активної громадянської позиції передбачає опанування навичок і компетенцій, які будуть потрібні молоді для ефективного участі в економічному житті в умовах технологічної модернізації, економічної глобалізації, транснаціональних європейських ринків

праці. Водночас, соціальні та комунікативні компетенції, які пов'язані зі зміненими під впливом глобалізації умовами праці та навчання, набувають вирішального значення для життя у культурно, етнічно та лінгвістично різноманітних суспільствах. Ці компетенції набули статусу компетенцій, необхідних для всіх.

Відтак, на рівні Європейського Союзу активне громадянство, поряд з самореалізацією, соціальною інтеграцією та можливістю працевлаштування/ адаптації, визначалося як одна з взаємодоповнюючих цілей освіти та навчання упродовж усього життя (2001 р.). При цьому, останнє означалося як будь-яка навчальна діяльність, що здійснюється упродовж усього життя з метою покращення знань, навичок та компетенцій в особистій, громадянській, соціальній та/або пов'язаній з роботою перспективі. Широта даного визначення привернула увагу до всього спектру формальної, неформальної та інформаційної навчальної діяльності.

Наведена вище ідея змістового наповнення громадянської освіти була конкретизована у проміжному звіті (2003) про виконання робочої програми «Освіта та навчання 2010». Експертна група наголосила, що виховання активної громадянської позиції має розвиватися за допомогою методів співпраці та в демократичних структурах, які стимулюють участь. Активне залучення учня на всіх етапах його освітнього шляху є передумовою навчання активної громадянської позиції та методам поєднання знань з компетенціями. Серед прикладів передового досвіду наводилися моделі учнівського та студентського парламентів, стійких і незалежних структур підтримки активної громадянської позиції, неперервної підготовки вчителів, оновлення низки навчальних матеріалів.

Згодом, у 2006 р. Європейський парламент визначив соціальні та громадянські компетентності як одну з 8 ключових компетентностей, що мають розвиватися у всіх учнів в процесі здобуття шкільної освіти: (1) спілкування рідною мовою; (2) спілкування іноземними мовами; (3) математичні

.....
компетентності та базові науково-технічні компетентності; (4) *IT-компетенції*; (5) вміння навчатися; (6) соціальні та громадянські компетентності; (7) ініціативність і підприємливість; (8) культурна самосвідомість і самовираження.

Усі ключові компетенції вважалися однаково важливими, оскільки кожна з них сприяє успіху в сучасному суспільстві. Основні навички соціальної та громадянської компетенції включали вміння конструктивно спілкуватися в різних середовищах, демонструвати толерантність, висловлювати й розуміти різні точки зору, вести переговори, створювати атмосферу довіри та емпатії. Громадянська компетентність базується на знанні концепцій демократії, справедливості, рівності, громадянства та громадянських прав, зокрема і того, як вони виражені в Хартії Європейського Союзу про основні права та міжнародних деклараціях чи як вони застосовуються різними інституціями на локальному, регіональному та національному, європейському та міжнародному рівнях. Громадянська компетентність базується й на знаннях про сучасні події, та тенденції національної, європейської та світової історії.

Підтримка громадянської освіти на рівні ЄС була збережена в низці інших політичних документах, зокрема у рішенні Європейської Комісії про стратегічні рамки європейського співробітництва в галузі освіти та навчання (ET 2020), в якому наголошувалося, що освіта має сприяти міжкультурним компетенціям, демократичним цінностям і повазі до основних прав людини та спрямовуватися на боротьбу з усіма формами дискримінації.

Процес створення національних систем громадянської освіти в державах-членах ЄС прискорили терористичні акти у Франції та Данії 2015 р. 17 березня 2015 р. Міністри освіти держав-членів ЄС підписали Паризьку декларацію, закликаючи поглибити зміст громадянської освіти через прийняття спільних фундаментальних цінностей, забезпечення набуття дітьми і молоддю громадянських та міжкультурних компетенцій, розвитку критичного мислення й

медійної грамотності з метою вироблення орієнтацій на спротив всім формам дискримінації та пропаганди, зміцнення фундаменту інклюзивних суспільств. Через рік після підписання паризької декларації Європейська комісія опублікувала результати дослідження, у яких був відображений ступінь виконання Паризької декларації в державах-членах ЄС. Зокрема, дослідженням був зафіксований широкий спектр змін політик у сфері освіти, відповідних цілям Паризької декларації. І хоча кожна держава-член ЄС обрала власний фокус та конкретну спрямованість змін, вони були об'єднані спільною ідеєю просування громадянськості, європейських цінностей свободи, толерантності та недискримінації через національні системи освіти.

Корегуючи політику визначення ключових компетенцій для навчання упродовж усього життя, Рада ЄС у Рекомендаціях 2018 р. затвердила визначення компетенції як поєднання знань, навичок і ставлення (Рис. 5) та довідкову структуру ключових компетенцій, яка містила 8 ключових компетенцій: (1) грамотність; (2) багатомовна компетентність; (3) математична компетентність та компетентність в галузі науки, техніки та інженерії (4) цифрова компетентність; (5) особисті, соціальні компетентності та здатність навчатися; (6) громадянська компетентність; (7) підприємницька компетентність; (8) культурна обізнаність і компетентність висловлювання.

Знання	Навички	Ставлення
<ul style="list-style-type: none"> складається з фактів і цифр, концепцій, ідей і теорій, які вже встановлені і підтримують розуміння певної області чи предмета 	<ul style="list-style-type: none"> визначаються як здатність і здатність здійснювати процеси та використовувати наявні знання для досягнення результатів 	<ul style="list-style-type: none"> описують схильність і настрої діяти або реагувати на ідеї, людей або ситуації

Рис. 5. Сутність та структура компетентностей

Важливим елементом європейської рамки ключових компетентностей для навчання упродовж життя, затвердженої у Рекомендаціях Ради ЄС у 2018 р., було визначення громадянської компетентності як здатності діяти як відповідальні громадяни та повноцінно брати участь у громадянському та соціальному житті на основі розуміння соціальних, економічних, правових та політичних концепцій та інститутів, глобального розвитку та стійкості. Основні знання, навички та ставлення, пов'язані з цією компетенцією наведені в Таблиці 1.

Таблиця 1

Сутність та структура громадянської компетентності, 2018

Знання	Навички	Ставлення
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Основних понять і явищ, що стосуються індивідів, груп, суспільства, економіки та культури. ✓ Європейських спільних цінностей, відповідно до Ст. 2 Договору про Європейський Союз та Хартії Європейського Союзу про основні права. ✓ Сучасних подій та основних подій національної, європейської та світової історії. ✓ Цілей, цінностей і політики соціальних і політичних рухів, кліматичних і демографічних змін на глобальному рівні та їх основних причин. ✓ Європейської інтеграції, різноманітності та культурної ідентичності в Європі та світі. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Здатність ефективно взаємодіяти з іншими в спільних або громадських інтересах. ✓ Критичного мислення. ✓ Інтегрованого вирішення проблем. ✓ Аргументації та конструктивної участі у діяльності громади. ✓ У прийнятті рішень на всіх рівнях, від місцевого та національного до європейського та міжнародного. ✓ Отримувати доступ, мати критичне розуміння та взаємодіяти як з традиційними, так і з новими формами ЗМІ та розуміти роль і функції ЗМІ в демократичних суспільствах. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Повага до прав людини як основи демократії є основою відповідально-го та конструктивного ставлення. ✓ Конструктивна участь передбачає готовність брати участь у прийнятті демократичних рішень на всіх рівнях та громадській діяльності. ✓ Підтримка соціального та культурного розмаїття, гендерної рівності та соціальної згуртованості, сталого способу життя. ✓ Пропаганда культури миру та ненасильства, готовності поважати приватне життя інших та брати відповідальність за навколишнє середовище. ✓ Зацікавленість політичним і соціально-економічним розвитком, гуманітарними науками та міжкультурною комунікацією. ✓ Готовність до подолання упереджень, компромісів, де це необхідно, забезпечення соціальної справедливості та справедливості як такої.

Наведені в Таблиці 1 сутність та структура громадянської компетентності вказує на те, європейський освітній простір в умовах поширення технологій гібридних воєн зорієнтований на формування дієвої системи захисту європейських цінностей та стабільного зв'язку між інститутами ЄС, національними урядами та громадянами, що в сукупності здатні забезпечити розвиток та поглиблення демократії в ЄС. Зауважимо, що наведена структура громадянської компетентності не передбачає довіру як елемент ставлення, оскільки, на думку європейських розробників концепту громадянської освіти, молоді люди мають бути критично налаштовані щодо підзвітності державних інституцій.

Пандемія COVID-19, яка не тільки задала новий контекст для інституціоналізованих освітніх практик в ЄС, але й актуалізувала важливість життєво важливих навичок та здатності адаптуватися, управляти змінами та піклуватися один про одного, стимулювала розробку та ухвалення Європейською комісією Європейської програми навичок для сталої конкурентоспроможності, соціальної справедливості та стійкості. На рівні даного документу було визначено, що актуалізовані пандемією COVID-19 проблеми потребують розвитку стійкості, медіаграмотності, громадянських компетенцій, фінансової, екологічної та медичної грамотності, адже розвиток демократичних європейських суспільств залежить від активних громадян, які вміють розрізняти інформацію, виявляти дезінформацію, приймати обґрунтовані рішення та діяти відповідально. Таким чином, громадянська освіта позиціонується на рівні політики ЄС як механізм забезпечення підвищення демократичної стійкості об'єднання через систему функціональних інструментів, відображених у громадянських компетентностях.

Інвестування в демократичні компетенції не тільки дозволить усім громадянам ЄС брати участь у демократичному житті на рівній основі, але й дозволить їм активніше обговорювати та формувати цінності Європейського Союзу. Цінності є динамічною ознакою демократії: вони розвиваються відповідно до соціальних,

.....
економічних та політичних змін, і тому громадяни повинні постійно розуміти й застосовувати їх. Відтак, для адаптації європейських цінностей до майбутніх соціальних змін, ЄС мав надати всім громадянам засоби для опанування системи громадянських компетентностей.

Політичний курс України на повноправне членство в Європейському Союзі та одночасне практичне провадження моделі Нової української школи неминуче актуалізують необхідність не стільки розвитку громадянської освіти як такої, скільки інтеграції європейської моделі громадянських компетентностей до системи освіти нашої держави. В умовах гібридної війни суспільний статус освіти обумовлений місією та метою інституту школи щодо забезпечення незалежності, державності та демократичного розвитку України. Відтак, у школі учні повинні сформувати та ствердити уявлення про себе як про найважливішу частину українського суспільства, а не почуватися «мандрівниками», які випадково опинилися на невідомій «станції». Школа має формувати життєві імперативи громадянина, важливі для майбутнього нашої країни: заохочувати модель дієвого громадянства, підтримувати суспільство знань, розуміти потреби суспільства та економіки, заохочувати процес навчання упродовж усього життя. Відтак, завданням шкільної громадянської освіти є не механістичне формування набору громадянських компетентностей, а формування таких специфічних установок, які трансформуються на конкретні форми суспільно значимої та суспільно корисної діяльності шляхом:

- залучення учнів до громадської діяльності;
- розвитку соціальної чутливості: учень помічає прояви несправедливості та реагує на них;
- опанування інструментів відповідальності: учень вдається до відповідальних дій у своїй спільноті, конструктивно поводить себе в конфліктних ситуаціях;
- моделювання ідентичності: учень відчуває зв'язок з локальною, національною, європейською та світовою спільнотою;

– розвитку толерантності: учень поважає право інших на іншу думку, поведінку, звичаї та переконання, якщо вони не становлять загрози іншим людям, та протидіє будь-яким проявам дискримінації.

Отже, шкільна освіта є осердям формування громадянських компетентностей засобами громадянської освіти в Україні відповідно до референтної європейської моделі. Таке розуміння завдань сучасної системи освіти вказує на необхідність чіткого означення механізмів формування громадянських компетентностей, серед яких найважливішим є створення такої системи підвищення кваліфікації вчителів, що концептуально опирається на чинник неперервної модифікації фахових компетенцій, які на сьогодні виходять за межі традиційної системи підготовки вчителя до професії та мають містити потужну складову у форматі громадянських компетентностей.

Вчителі українських шкіл мають можливість удосконалювати свої компетенції у трьох формах: самоосвіти; внутрішньошкільної підготовки вчителів; інституційного вдосконалення, що здійснюється поза школою, зокрема і за допомогою інструментів проєктної діяльності. Аналізуючи означені форми підвищення кваліфікації вчителів в контексті специфіки громадянської освіти, на даному етапі реформи системи освіти в Україні найбільш прийнятною формою є інституційне вдосконалення, що здійснюється поза школою. Саме такий підхід дозволить систематизувати у вчителів розуміння того, чим є і має бути громадянська освіта, відповідно до європейської моделі громадянських компетентностей. Відтак, можна забезпечити наближення та узгодження різних поглядів на громадянську освіту, які циркулюють в середовищі вчителів, які не викладають громадянську освіту, зокрема:

– Розуміння громадянської освіти виключно як системи патріотичного виховання, відтак, формування таких компетентностей як повага до національної символіки, почуття

.....
належності до України та знань про традиції, історію та почуття патріотичного обов'язку.

– Розуміння громадянської освіти як передачу знань про демократію, відтак, формування компетентностей, пов'язаних з толерантністю, правами людини та громадянина, повагою до принципів демократичної взаємодії.

– Розуміння громадянської освіти як соціальної та благодійної діяльності, пов'язаної з прагненням до формування емпатійних установок, готовності допомагати слабшим та соціальної активності.

– Розуміння громадянської освіти у діяльнісному вимірі, відтак вироблення компетенцій, пов'язаних зі співробітництвом, вмінням працювати в проектній команді, навичками ведення переговорів і посередництва, конструктивної самооцінки.

Важливо, що всі наведені погляди на громадянську освіту є елементами європейської моделі громадянської освіти, яка передбачає, що компетенції та вміння, вироблені в її рамках, передусім пов'язані з функціонуванням людини у громаді, відносинами з іншими та участю в діяльності інститутів, які спрямовані на вирішення проблем. Громадянські компетенції також пов'язані з можливістю реалізувати свої громадянські права на практиці, а такі навички неможливо передати лише у вигляді певного обсягу знань. Молоді люди повинні мати змогу застосовувати різноманітні види діяльності на рівнях класу та школи, які мають бути моделлю спільноти, у якій відображено принципи функціонування демократії.

Відтак, можемо означити ще один важливий механізм формування громадянських компетентностей засобами громадянської освіти в Україні – демократична організація шкільного середовища, що передбачає консолідацію педагогічної спільноти та учнів навколо спільної розробки бачення, цілей і завдань школи.

Демократична організація життя шкільної громади заохочується, шляхом створення відповідних умов для учнів та

вчителів. Зокрема, учні повинні мати: доступ до різних джерел інформації та різних точок зору; можливість брати участь в обговореннях на класному та шкільному форумах; інструменти впливу на окремі сфери шкільного життя через участь в діяльності органів шкільного самоврядування; можливість розвивати демократичні цінності. Щодо вчителів, то демократична організація життя шкільної громади передбачає планування робочого часу для виконання завдань у сфері громадянської освіти, забезпечення вчителів необхідними методичними матеріалами, формування цілісної концепції дій під час формування громадянських компетентностей засобами громадянської освіти, орієнтація на залучення батьків до шкільного життя тощо. Громадянська освіта також означає використання типових шкільних ситуацій для формування соціальних та громадянських компетенцій.

Громадянська освіта вимагає системної та послідовної діяльності, відтак вона буде ефективною, якщо всі вчителі разом з керівництвом та за підтримки батьків будуть мати спільне бачення, яке вони послідовно реалізовуватимуть. Якщо окремі вчителі намагатимуться внести зміни, відповідні простору громадянської освіти, в «неприятне» освітнє середовище, їм буде важко досягти бажаних інновацій. Активні вчителі чи адміністрація школи, стикаючись з опором шкільного середовища, не можуть передати учням практичної складової громадянських компетенцій. Зазвичай, основною перешкодою для реальних змін є відсутність (недосконалість) співпраці у шкільній громаді між адміністрацією, вчителями, батьками та учнями, які воліють діяти за усталеними моделями. Щоб змінити це, необхідно обговорити цілі освіти, зокрема і громадянської освіти в її європейській моделі, працювати над зміною ставлення до відповідальності – насамперед над тим, що робимо ми (вчителі), а потім над тим, що вміють робити учні (батьки). Вчителі повинні керуватися принципами відповідальності та свободи, не перекладаючи проблеми опанування громадянськими компетенціями на

.....
«об'єктивні чинники», такі як брак часу чи перевантажений навчальний план. Відтак, важливо, щоб шкільне середовище було переконане в необхідності демократичних змін засобами громадянської освіти. Працюючи в команді, а не окремо, маючи директора-лідера, а не керівника, формуючи зрозумілий формат відносин з учнями та батьками відбуватиметься розвиток метакогнітивних компетентностей членів педагогічного колективу та поглиблена саморефлексія, які є основою громадянської освіти.

Зрештою, важливим механізмом формування громадянських компетентностей засобами громадянської освіти в Україні є опертя на проєктну діяльність учнів, яка виходить за межі конкретного навчального предмету. Такий підхід формуватиме в учнів та поглиблюватиме у вчителів такі важливі громадянські компетентності як: здатність співпрацювати з іншими; виявляти інтерес до минулого і майбутнього громади та її соціально-економічного розвитку; висловлювати власні думки та брати участь у процесах прийняття рішень; брати участь у розв'язанні проблем розвитку регіону та громади.

Наведемо приклад проєкту, який можна реалізувати у будь-якій школі, гімназії чи ліцеї та який спрямований на розвиток критичного мислення та формування активної громадянської позиції. Оскільки ми живемо в цифрову епоху, багато учнів навчилися спочатку користуватися різноманітним цифровим обладнанням, і тільки потім – читати та писати. Відтак, вміння свідомо використовувати інформацію є надзвичайно актуальним та важливим, а виконання ролі медіа-творців стане найкращим способом досягнення основних цілей проєкту. Проєкт створення та ведення інформаційної сторінки класу у будь-якій соціальній мережі за вибором сформує в учнів, відповідне сучасному інформаційному суспільству, уявлення про функціональну складність медіа-систем та допоможе їм стати більш критичними реципієнтами медіа-повідомлень (Рисунок 6).

Рис. 6. Планування проєктної діяльності з метою формування громадянських компетентностей

Реалізація такого проєкту допоможе пройти учням, спільно з вчителями та батьками, шлях від реципієнтів соціальних медіа до набуття статусу його творця. Дуже важливим аспектом такого формату проєкту є формування критично налаштованого медіа-реципієнта, який, одночасно перебуваючи в статусі медіа-творця, постає перед необхідністю вирішувати, що буде інформаційним ядром соціальної сторінки, як формуватиметься коло підписників, у якому форматі відбуватиметься комунікативна взаємодія із ними, яким чином привертатиметься увага громади та її окремих членів (сусідів, вчителів, батьків, посадовців) до повсякденних

.....
проблем школи, класу та учня. Соціальна сторінка, як продукт проекту з громадянської освіти, має ґрунтуватися на визнаних медіа-стандартах, зберігати незалежність та надавати достовірну інформацію. Опираючись на такий підхід, учні навчаться розрізняти інформацію та думки, розуміти природу соціальних настроїв та мотивацію громадської діяльності.

Отже, наразі ми маємо справу з динамічним розвитком партисипативної демократії, якість якої залежить від того, чи є громадяни громадянами – відданими справі та зорієнтованими на спільне вирішення суспільних проблем локального, регіонального та національного рівнів. Участь у громадському житті вже не обмежується циклічним обранням представників до інститутів влади та органів місцевого самоврядування, а конкретизується через участь в дебатах, консультаціях, голосуванні, ініціації проєктів та реалізації ініціатив.

Визначення європейським політикумом громадянських компетентностей як одного з ключових аспектів процесу навчання упродовж життя є результатом переконання європейської спільноти, що освітня діяльність має бути спрямована на підготовку людини до вироблення та реалізації активної громадянської позиції. На рівні освітньої політики ЄС, активне громадянство передбачає чотири формати участі в суспільно-політичному житті: (1) участь, пов'язана з представницькою демократією – голосування та членство в політичних партіях; (2) конвенційний протест та ініціювання змін – членство у громадських організаціях, участь в демонстраціях, підписання петицій, ініціювання дебатів; (3) участь у процесах прийняття рішень на рівні місцевої громади – низові ініціативи та соціальна активність; (4) просвітницька діяльність – пропагування демократичних цінностей, ідеї прав людини та толерантності.

Громадянська освіта є важливою частиною державної освітньої політики України, функції якої відображені у стратегічних документах та базових навчальних програмах. Однак напями реалізації політики формування громадянських

компетентностей часом залишаються на рівні декларацій. В Європейському Союзі сформована та інкорпорована в простір політики ідея, що розвиток громадянських компетентностей готує учнівську молодь до ефективної та конструктивної участі в суспільно-політичному та професійному житті. Ці компетенції можуть стати в нагоді в будь-який момент життя, оскільки вони дозволяють функціонувати серед людей і з людьми, адже стосуються співпраці, вирішення конфліктів і побудови довіри. Принциповим для розвитку громадянської освіти в Україні є розуміння того, що вироблення та ствердження громадянських компетенцій базується на апробованому європейським досвідом одночасному збагаченні знань, формуванні відповідного ставлення та вдосконаленні практичних навичок.

Використані джерела

1. Рамки компетентностей для культури демократії. Т. 1. Контекст, концепції та модель. URL: <https://theewc.org/content/uploads/2020/02/VOL-1-UKR.pdf>
2. Рамки компетентностей для культури демократії. Т. 2. Дескриптори компетентностей для культури демократії. URL: <https://theewc.org/content/uploads/2020/02/VOL-2-UKR.pdf>
3. Рамки компетентностей для культури демократії. Т. 3. Рекомендації щодо впровадження. URL: <https://theewc.org/content/uploads/2020/02/VOL-3-UKR.pdf>
4. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини. Прийнята в рамках Рекомендація CM/Rec (2010) 7 Комітету Міністрів. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>
5. 2010 Work Programme related to the learning of active citizenship (European Commission 1998).
6. 52003SC1250. Implementation of the «Education & Training 2010» program – Supporting document for the draft joint interim report on the implementation of the detailed work program on the follow-up of the objectives of education and training systems in Europe {COM (2003) 685 final} /* SEC/2003/1250 final */. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52003SC1250>

7. Council of Europe. (2002). Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship.
8. Council of Europe. Committee of Ministers. Declaration and Program on Education for Democratic Citizenship, Based on the Rights and Responsibilities of Citizens. (Adopted by the Committee of Ministers on 7 May 1999, at its 104th Session). URL: <https://rm.coe.int/09000016805359c1>
9. Council of Europe. Second Summit of Heads of State and Government (Strasbourg, 10–11 October 1997). Final Declaration and Action Plan. URL: <https://rm.coe.int/168063dced>
10. Council Recommendation of 22 May 2018 on Key Competences for Lifelong Learning (Text with EEA relevance) (2018/C 189/01). *Official Journal of the European Union*. 4.6.2018. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=EN)
11. European Commission. Communication on Making a European Area of Lifelong Learning a Reality. Brussels, 21.11.2001 COM(2001) 678 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0678:FIN:EN:PDF>
12. European Commission. European Skills Agenda For Sustainable Competitiveness, Social Fairness And Resilience. 01/07/2020. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&furtherNews=yes&newsId=9723>
13. European Commission/EACEA/Eurydice, 2016. Promoting citizenship and the common values of freedom, tolerance and non-discrimination through education: Overview of education policy developments in Europe following the Paris Declaration of 17 March 2015. Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ebbab0bb-ef2f-11e5-8529-01aa75ed71a1>
14. European Council. Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020'). (2009/C 119/02). *Official Journal of the European Union*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528(01)&from=EN)
15. European Parliament. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC). *Official Journal of the European Union*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006R0962\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006R0962(01)&from=EN)

lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/

?uri=CELEX:32006H0962&from=EN

16. Humboldt University of Berlin, and University of Maryland-College Park. IEA Civic Education Study, 1999: Civic Knowledge and Engagement Among 14-Year-Olds in 23 European Countries, 2 Latin American Countries, Hong Kong, Australia, and the United States. Ann Arbor, MI: Inter-university Consortium for Political and Social Research [distributor], 2016-11-07. URL: <https://doi.org/10.3886/ICPSR21661.v3>
17. Informal meeting of European Union Education Ministers Paris. Declaration on Promoting citizenship and the common values of freedom, tolerance and non-discrimination through education. Tuesday 17 March 2015. URL: https://eu2015.lv/images/notikumi/2015-3-10_Declaration_EN.pdf
18. Rychen D. S., Salganik, L. Eds. Key Competencies for a Successful Life and a Well-functioning Society. Göttingen: Hogrefe & Huber 2003.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА У КОНТЕКСТІ ЗАВДАНЬ НУШ

У Концепції Нової української школи, якою окреслено діяльнісний підхід в освіті (тобто спрямованість освітнього процесу на розвиток ключових компетентностей і наскрізних умінь особистості, застосування теоретичних знань на практиці), виокремлено громадянську компетентність – виховання громадянина, який цінує та готовий відстоювати ідеали свободи, демократичні цінності і права людини. Разом з тим, «канва» усіх компетентностей, яка укладена з урахуванням Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європи, є сприятливою основою для успішної самореалізації учня – як особистості, громадянина і фахівця.

Шкільна громадянська освіта – фундамент формування базових громадянських компетенцій, що складається з навчальних дисциплін, у ході вивчення яких відбувається поетапне накопичення знань, розвиток вмінь та навичок учнів. Варто підкреслити, що учителі суспільних дисциплін області мають гарний досвід викладання інтегрованих курсів – Всесвітня історія, Історія України у 6 класі та Громадянська освіта у 10 класі, володіють методикою здійснення міжпредметних зв'язків.

Це є гарною основою для реалізації завдань громадянської та історичної освітньої галузі нового Державного стандарту базової середньої освіти. Зокрема, Типова освітня програма для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти нового Державного стандарту дає можливість закладу освіти обирати модельну навчальну програму для базової середньої освіти із затвердженого переліку програм, зміст яких забезпечує реалізацію концептуальних засад Державного стандарту базової середньої освіти, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 року № 898.

Зауважимо, що у всіх запропонованих модельних програмах чітко окреслені завдання курсу відповідно до вимог до обов'язкових результатів навчання громадянської та історичної освітньої галузі, розміщених у додатку 18 до Державного стандарту базової середньої освіти з урахуванням особливостей адаптаційного циклу (починаючи з 5 класу), і відображають зміст компетентнісного потенціалу, на формування якого вони спрямовані. Приміром, у чотирьох модельних навчальних програмах для 5 класу «Вступ до історії України та громадянської освіти» для закладів загальної середньої освіти прослідковується ключове завдання курсу – формування здатності до практичної діяльності, втілення набутих компетентностей у повсякденному суспільному житті, розвиток почуття власної гідності й самоідентичності учнівства через осмислення минулого, сучасного; формування активної громадянської позиції, заснованої на засадах патріотизму, цінностей демократії, прав і свобод людини.

Окрім того затверджені модельні програми громадянської та історичної освітньої галузі ґрунтуються на таких ціннісних орієнтирах, як гідність і повага до особистості, активна громадянська позиція. Для реалізації очікуваних результатів навчання авторські колективи програм пропонують застосовувати дослідницькі, проєктні, інтерактивні, дискусійні методи організації освітнього процесу. У програмах також наводяться приклади видів навчальної діяльності для досягнення очікуваних результатів навчання учнів.

Водночас запропонований перелік видів навчальної діяльності носить рекомендаційний характер, що дає можливість на засадах академічної доброчесності учителю самостійно обирати конкретні форми та методи роботи, види пізнавальних завдань та визначати необхідний час для досягнення очікуваних результатів.

Приміром, вивчаючи розділ IV. «Розвиток людства упродовж історії» за модельною навчальною програмою «Вступ до історії

України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори Бурлака О.В., Власова Н.С., Желіба О.В., Майорський В.В., Піскарьова І.О., Щупак І.Я.), що передбачає усвідомлення змісту понять «народ», «етнос», «нація», «раса», «табу», «мораль», «цінності», «закон», «державна», «демократія», «республіка», «монархія», «деспотія» тощо, учителю пропонується організувати освітню діяльність учнів у вигляді віртуальної екскурсії, створенні лепбуку, виставки, профілю історичного діяча/діячки в соціальних мережах тощо. Зазначені види роботи допоможуть обґрунтувати п'ятикласникам твердження щодо важливості поваги прав людини всіма людьми та необхідності захищати права людини і громадянина й дотримуватися обов'язків громадянина; сприятимуть розвитку вміння розрізняти та ідентифікувати локальні, регіональні, національно-культурні спільноти, співвідносити себе з ними. Тому важливо, щоб першочергова увага педагогів приділялася тим формам, методам, засобам і технологіям, які інтегрують формування предметних, ключових компетентностей та розвиток наскрізних умінь, щоб забезпечити взаємозв'язок навчальних результатів із особистісними якостями і здібностями учнів, які потрібні для життєвого успіху.

Опанування «Вступу до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори Желіба О.В., Мокрогуз О.П.) спрямоване на формування громадянської позиції учнів, розвиток вміння конструктивно співпрацювати з іншими особами під час освітнього процесу, критично оцінювати різноманітні ідеї, погляди, виявляти громадянську поведінку, формулювати власні погляди і переконання, бути толерантним, визнавати цінності іншої особи.

Разом з тим авторський колектив програми звертає увагу на формування в учнів 5 класу предметних компетентностей суспільствознавчої освіти, серед яких акценти ставляться на аксіологічній компетентності, тобто здатності формулювати оцінки й версії фактів, явищ, процесів. Вивчення тем «Людина та

її потреби», «Що таке суспільство та історія» спрямоване на засвоєння значення термінів «потреби», «пам'ять», «громадянська освіта»; розуміння важливості поваги прав людини всіма людьми. У ході вивчення запропонованих тем учень 5 класу зможе наводити історичні та сучасні приклади виявів дискримінації та її подолання; аргументувати потребу спільних правил і законів, а також необхідності їх дотримуватися; вчитиметься пояснювати з допомогою вчителя значення громадсько-політичних понять (зокрема демократія, свобода, права, право/ закон).

До переліку базових знань за модельною навчальною програмою «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори: Бакка Т.В., Желіба О.В., Мелешенко Т.В., Щупак І.Я.) включена проблематика наступних тем: «Людина і суспільство»; «Людина і влада»; «Людина і світ уявлень та ідей». Тематика цієї навчальної дисципліни побудована на основі поступового розширення уявлень школярів про громадянське суспільство та його історію відповідно до логічного ланцюга: «я в суспільстві, часі й просторі — джерела пізнання суспільства — моя громада та її історія — моя країна та її історія». Навчаючись пояснювати місце людини в суспільстві в минулому і сьогодні, учні-п'ятикласники з'ясовуватимуть значення понять «ідентичність», «особистість», «цінності», «права людини», «гідність», «особистий простір», «соціалізація» тощо. При цьому пріоритетними видами навчальної діяльності мають стати навчально-пізнавальна, дослідницька, пошукова, творча, проектна, інтерактивна, дискусійна.

Реалізація модельної програми курсу «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори: Гісем О.В., Мартинюк О.О.) дасть змогу здобувачам освіти формувати на відповідному віковому рівні не тільки ключові компетентності серед яких визначені і громадянські та соціальні компетентності, а й аксіологічну компетентність — уміння формулювати оцінку історичних подій

.....
та історичних постатей, їхнє відношення до цінностей та уявлень відповідного часу або відповідної групи людей, осмислювати зв'язки між історією і сучасним життям. До структури курсу включені наступні розділи: «Людина, природа, суспільство та історія», «Людина як особистість і особа. Громадський простір. Спільноти людей», у ході вивчення яких передбачено, що учні навчатися розуміти, що таке гідність людини та право людини на особистий простір (приватність); що таке громадський простір і яким є його значення для суспільства; знати, які об'єкти належали або належать до громадського простору в минулому й сучасності тощо.

Тематика уроків за пропонованою модельною навчальною програмою «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори Піскарьова І.О., Бурлака О.В., Майорський В.В., Мелещенко Т.В., Щупак І.Я.), що є продовженням курсу «Вступ до історії України та громадянської освіти». Адаптаційний цикл (5 клас), сприятиме формуванню фундаментальних цінностей сучасного світу, а саме — демократії, свободи, поваги до прав людини.

Для реалізації завдань, передбачених вищезазначеними модельними навчальними програмами, учителю у 5-6 класах необхідно обирати ефективні методи та прийоми, які скеровують пізнавальну діяльність учнів, формують громадянські цінності та компетентності. Обираючи методи навчання, педагогу варто враховувати: мету уроку та його частини; розвивальні завдання уроку, які вимагають активізації мислення та творчості; життєвий досвід та набуті знання учнів.

Для формування громадянських компетентностей на сучасному уроці необхідно посилити особистісно-орієнтований (індивідуальний) підхід до кожного школяра. З метою індивідуалізації навчання учителю варто диференціювати завдання для різних груп учнів за обсягом і складністю. Це вимагає і диференційованого добору методів залежно від контингенту класу, навчального матеріалу.

Готуючись до уроку з громадянської та історичної освітньої галузей необхідно детально продумувати його аспекти, обмірковувати питання щодо добору репродуктивних і творчо-пошукових методів. При цьому варто з'ясувати які методи будуть переважати – індуктивні чи дедуктивні; оптимально підбирати словесні, наочні і практичні методи.

Не повинно бути самоціллю для учителя урізноманітнення методів навчання на уроках з громадянської та історичної освітньої галузі. Важливо обмірковувати як оптимально комбінувати їх, враховуючи при цьому:

- цілі і завдання конкретного уроку й кожного його етапу;
- підготовку учнів класу, їх психолого-фізіологічні особливості;
- кількість годин, яка виділяється на вивчення даної теми та обсяг її вивчення на конкретному уроці.

Підкреслимо, що дидактична мета уроку допомагає оптимальному поєднанню методів роботи. Наприклад, за зазначеними модельними програмами відповідно до дидактичної мети можна комбінувати навчальні методи. Якщо дидактичною метою уроку передбачено вивчення нового матеріалу, засвоєння нових знань, то у 5-6 класах можлива наступна варіація методів:

- ✓ бесіда + самостійна робота з підручником + індивідуальне випереджаюче домашнє завдання;
- ✓ евристична бесіда + робота з джерельною базою (документами) + розповідь учителя + випереджаючі індивідуальні завдання.

Якщо ж дидактичною метою уроку є корекція знань, закріплення нового навчального матеріалу, то поєднання методів буде дещо іншим:

- ✓ бесіда + робота з підручником + дидактичні ігри.

На уроці, де дидактичною метою визначена перевірка засвоєння знань, навичок, вмінь, комбінування методів може бути таким:

- ✓ робота в групах + самостійна робота;

✓ експрес-опитування + робота в парах.

В умовах реалізації Концепції НУШ на уроках громадянської та історичної освітньої галузі учителю потрібно зміцнювати позиції у взаєминах «учитель-учень», використовувати при цьому ефективні методи роботи з елементами новизни, своєї особистої творчості. Тому діяльність учителя НУШ фактично має поділятися на три етапи: підготовка до уроку, його проведення та аналіз. І на кожному етапі уроку учитель повинен ставити перед собою запитання:

– Яким було, є і буде заняття ?

– Яку форму роботи використовувати, щоб вона найповніше відповідала даному змісту ?

Викладання курсів громадянської та історичної освітньої галузі – складного, проблемного, нового, передбачає творчу ініціативу вчителя у виборі форм і методів урочної і позакласної роботи.

Закладають основу для подальшого інтегрування предметів і курсів громадянської та історичної освітньої галузі у 7–9 класах модельні навчальні програми «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти, освітньою метою яких передбачено формування активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини.

Ефективному результату викладання цих предметів сприяють уроки-усні журнали, уроки-діалоги, які проводять з метою оволодіння новими знаннями, поглиблення та узагальнення раніше набутих знань. Для їх результативного проведення варто сформулювати назви рубрик (сторінок), запропонувати список рекомендованої літератури та Інтернет-ресурсів. Їх проведення практикується у 5-7 класах. Для урізноманітнення освітнього процесу на уроки-усні журнали та уроки-діалоги можна запрошувати батьків, фахівців різних спеціальностей, очевидців певних подій, старожилів населеного пункту, бібліотекарів тощо. Метою уроків-роздумів передбачено узагальнення та

.....
систематизацію набутих знань під час вивчення певної теми або розділу, розвиток вміння аналізувати, співставляти факти і події, висловлювати власну думку. У межах діючих програм і відповідного визначеного навчальним планом часу цікавим буде нестандартний урок-спектакль – імпровізоване навчальне заняття, яке має особливу структуру.

Незважаючи на те, що ці інноваційні уроки потребують відповідної масштабної попередньої підготовки як учителів, так і учнів, вони дозволяють не тільки засвоїти матеріал в ігровій формі, але й розвиватимуть в учнів комунікативні здібності, розкриватимуть зв'язки між минулим і сучасністю на прикладах трансформації найважливіших явищ і процесів суспільного життя.

Сприятимуть також якісному засвоєнню навчального матеріалу з громадянської та історичної освітньої галузі технології ситуативного моделювання, до яких відносять імітаційні та рольові ігри. Їх варто практикувати на уроках у 5-8 класах. Саме ці технології розвивають уяву та навички критичного мислення, формують спроможність знаходити і розглядати альтернативні варіанти дій. Зрештою, це дидактичний засіб розвитку і творчого мислення.

Продуктивними у 5-8 класах є рольові ігри, у процесі яких виробляються дії, тактика, поведінка конкретної особи. Так розробляється сюжет-п'єса, між учнями розподіляються ролі з обов'язковим змістом.

За дидактичною метою ці ігри поділяються на актуалізуючі, формуючі, узагальнювальні, тренінгові, контрольні-корекційні; за характером педагогічного процесу – пізнавальні, виховні, розвивальні, продуктивні, творчі, діагностичні тощо; за формою взаємодії учасників – індивідуальні, групові, змагальні, компромісні, конфліктні; за рівнем проблемності – проблемні, неproblemні.

Метою проведення зазначеної форми уроків є навчання учнів аналізувати суспільні явища, розвиток вмінь давати їм особисту оцінку, опираючись на одержані у ході самостійної роботи знання.

.....
Та і власне, такі форми проведення уроку зацікавлюють учнів, спонукають до більш відповідального опрацювання навчального матеріалу.

Систему громадянської освіти доповнюють і курси варіативної складової робочих навчальних планів. Найбільш чисельними серед їх переліку є спецкурси «Світ і людина», «Особа і суспільство», «Людина в сучасному світі». Вивчення даних курсів відповідно до принципів наступності здійснюється з 8 по 11 клас. Курс «Світ і людина», що викладається у 8-9 класах, має на меті допомогти учням виробити цілісне уявлення про навколишній світ і самих себе, самовизначитися стосовно суспільства. «Особа і суспільство» доповнює основи знань з громадянської освіти, а курс «Людина в сучасному світі» в 11 класі допомагає готувати випускників до зустрічі з реаліями сьогодення та зрозуміти власну роль у ньому.

Необхідною умовою для успішного викладання цих громадянознавчих курсів є використання інтерактивних методів роботи, що передбачають діалогічні форми викладання матеріалу та дозволяють порівнювати різні точки зору з веденням елементів дискусії. У центрі методики проведення уроків зі спецкурсів – співпраця учнів, а також учнів і вчителя. Саме ця основа зміцнює статус учня, робить його рівноправним учасником освітнього процесу, співавтором уроку.

Формування суспільно-зорієнтованої особистості учнів, їх самовизначеності стає можливим на заняттях з спецкурсу варіативної складової за умови чіткості визначення учителем місця навчального матеріалу в темі, дидактичної мети, типу уроку, макро- та мікроструктури, визначення комплексу завдань уроку з опорою на вікові особливості учнів та реальні можливості курсу. Тому орієнтовна матриця схеми уроку з громадянознавчим складником має відображати дидактичне завдання на кожному етапі макроструктури уроку, а також умови досягнення успішних результатів (див. додаток Г).

Ефективність роботи учнів на уроці залежатиме також від чіткої регламентації етапів діяльності як їх самих, так і від діяльності учителя. До прикладу візьмемо урок з спецкурсу у 9 класі з теми «Свобода і відповідальність». Дидактичною метою цього уроку є визначення понять «свобода», «відповідальність» на основі набутих раніше знань. Один з найважливіших етапів макроструктури даного уроку – актуалізація базових знань, а дидактичне завдання на цьому етапі полягатиме у розвитку вміння аналізувати, синтезувати, встановлювати причинні зв'язки. Схематично даний четвертий макроструктурний етап складатиметься з мікроструктури, що охоплює діяльність учителя та учнів (див. додаток Д).

На заняттях із спецкурсу «Особа і суспільство» старшокласники за допомогою застосованих інтерактивних методів навчання виробляють власне ставлення до суспільства і самих себе як складників цього суспільства, характеризують головні підходи до розуміння особи з позиції різних галузей знань. Приміром, вивчаючи тему «Хто така особа?» на уроці пошуку істини десятикласники працюють в групах, кожна з яких обговорює поставлену проблему. Відповідно до дидактичної мети і завдань вони мають поглибити і осмислити набуті знання. Додамо, що якісний склад навчальних груп упродовж даного уроку може змінюватися залежно від оцінки психологічних особливостей. Цей етап макроструктури покликаний підвести учнів до самостійних висновків, укласти схему структури особи (див. додаток Е).

Навчальний матеріал спецкурсу «Людина в сучасному світі» спонукає випускників мати чітке уявлення про сучасну людину, її характерні соціальні і духовні риси та ціннісні орієнтації. Що сьогодні важливіше для сучасної людини: «мати» чи «вміти», «існувати» чи «бути індивідуальністю» – навколо таких питань сперечаються на уроках-дискусіях в 11 класі. Поштовхом для їх організації може стати створення за допомогою дискусійних

.....
питань проблемної ситуації, яка стимулює та мотивує навчально-пізнавальну діяльність учнів.

Варто підкреслити, що для учнів усіх класів є загальноприйнятими основні правилами дискусії. Зокрема, у ході дискусії всі учні відкрито висловлюють думки; усі точки зору повинні прийматися; одночасно не можуть говорити двоє осіб. Організувати дискусію можна на будь-якому етапі уроку для широкого публічного обговорення спірного питання за такою схемою: теза-аргументи-спростування або доведення тези.

Важливим елементом дискусії є вступна частина, коли учитель спонукає (пропонує) до обговорення тієї чи іншої проблеми, ставлячи, приміром, наступні питання «Чому? Щоб сталося, якщо ?...»

Різновидами дискусії є *панельна дискусія («круглий стіл»)*, *симпозіум*. Щодо останнього виду дискусії, то для її організації виступають 2-3 учні, які краще за інших знають обговорювану тему, після чого відбувається зональна дискусія. До такого виду дискусії як *«круглий стіл»* учасниками заходу (до 20 учасників) можуть бути залучені учителі, батьки. Спонукає до роздумів та розвиває критичне мислення *текстова дискусія*. Дана форма дискусії проводиться на основі вивчення уривків з статей науково-популярних публікацій, книг, уривків з спогадів, документів.

Такі інтерактивні прийоми, методи, технології, форми допоможуть учням-старшокласникам добирати переконливі аргументи, висловлювати та захищати власну позицію, не боятися публічних виступів і суперечок.

Підсилить формування позитивної історичної самоідентифікації школярів, сприятиме вихованню особистісних рис громадянина України позаурочна та позакласна робота, яка здійснюється на добровільних засадах та будується на основі широкої громадської активності учнів у самоврядуванні. Як показує позитивний досвід у закладах освіти Чернівецької області, для кожної вікової категорії можна організувати та провести відповідні заходи у рамках Декади громадянської освіти:

- віртуальні експрес-подорожі «Україна – європейська держава», «Парад країн Європи», «Європейські цінності і Україна»;
- інтерактивні онлайн-лекції «Безпечна Україна. Безпечна Європа. Безпечний світ», «Європейський вибір України»;
- години спілкування «Демократична країна: мистецтво жити разом», «Європа – наш спільний дім»;
- онлайн-вікторину «Бути громадянином: права і обов'язки»;
- європейські онлайн-студії для старшокласників «Громадянська освіта як основа формування демократичного суспільства в Україні»;
- онлайн-брейнг-ринги серед учнів старших класів «Я знаю свої права і поважаю права інших»;
- онлайн-засідання за «круглим столом» «Європейський Союз- основні кроки розвитку»; «Україна – ЄС: сучасний етап взаємовідносин», «Переваги євроспільноти».

Підсумовуючи вищевикладене, варто підкреслити, що задля реалізації завдань громадянської освіти у контексті завдань Концепції Нової української школи необхідно обґрунтовано обрати модельну програму громадянської та історичної освітньої галузі, яка дасть змогу формувати на відповідному віковому рівні здобувачів освіти ключові громадянські та соціальні компетентності, широко впроваджуючи при цьому інтерактивні методи, прийоми, технології навчання і викладання, практикуючи інноваційні форми проведення уроків, організовуючи заходи позакласної та позашкільної освіти.

Використані джерела

1. Богачик Т.С. Традиції та інновації у викладанні суспільних дисциплін. *Історія України*. 2006. №4 (452). С. 8-9.
2. Венцова Н.О. Дискусія як метод навчання історії в школі. *Збірник наук. праць Бердянського педагогічного університету (педагогічні науки)*. Бердянськ : БДПУ, 2004. № 1. С. 151–159.

3. Громадянська та історична освітня галузь. Модельні навчальні програми. URL: <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/hromadians-ka-ta-istorychna-osvitnia-haluz/>
4. Журба О.В. Перспективи навчання історії та громадянської освіти в НУШ. Базова освіта НУШ: процесуальне правонаступництво : зб. матеріалів регіонал. наук.-практ. інтернет-конференції, 29 березня 2021 р. Житомир : КЗ «Житомирський ОШПО» ЖОР. 2021. С. 35-38.
5. Інноваційний формат сучасного уроку (*Методичні рекомендації*) /Укладачі: д.і.н., проф. Добржанський О.В., к.і.н., асист. Богачик Т.С. Чернівці, 2021. 32 с.
6. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/novaukrayinskashkola>
7. Крамаренко С. Г. Інтерактивні техніки навчання як засіб розвитку творчого потенціалу учнів. *Відкритий урок*. 2002. № 5-6. С. 7-11.
8. Моцак С.І. Роль та місце позаурочної роботи з предмету в сучасній шкільній історичній освіті. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал*, №1(6). СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2018. С. 62-66.
9. Муляр О., Василенко Н. Використання дискусійних методів на уроках історії як спосіб виховання толерантності учнів. *Педагогічний дискурс*. Випуск 16, 2014. С. 124-127.
10. Офіційний сайт Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації. URL: <http://doncv.gov.ua/>
11. Офіційний сайт Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області. URL: <http://iprobuk.cv.ua/>
12. Пометун О. І., Пироженко Л.В. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід : метод. посіб. Київ : АПН, 2002. 136 с.
13. Пометун О.І, Гупан Н.М. Практичні заняття з історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 160 с.
14. Про затвердження Типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти: наказ МОН № 235 від 19.02.2021 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennyatipovoyi-osvitnoyi-programi-dlya-5-9-klasiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti>
15. Топалова С. Впровадження шкільної громадянської освіти: млявий процес і мінімальний результат. URL: https://rus.lb.ua/blog/svetlana_topalova/422053_vprovadzhennya_shkilnoi.html

РОЗДІЛ 4 СПЕЦИФІКА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В ПОЛІКУЛЬТУРНИХ РЕГІОНАХ

Від 1991 року Україна увійшла в активну фазу новітнього державотворення. Відтоді наша держава перебуває в процесі соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень та трансформацій, які засвідчують складність й неоднозначність переходу від авторитаризму до демократії на пострадянському просторі. Новітня історія України може претендувати на роль своєрідного підручника з проблем трансформації політичної свідомості громадян від авторитарної до демократичної. Розпад Радянського Союзу засвідчив необхідність докорінних змін у системі управління державою, в якій громадянин відіграє ключову роль. І хоча минуло понад 30 років від проголошення незалежності, події в Україні і довкола нашої держави засвідчують актуальність даного питання.

Термін **«громадянин»**, відповідно до тлумачення «Словника української мови», має кілька значень, серед яких на нашу увагу заслуговують: 1) *особа, що належить до постійного населення будь-якої держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави*; і 2) *той, хто підпорядковує особисті інтереси громадським, служить батьківщині*. Дані визначення є абсолютно логічними й за формою активно використовуваними для суспільств з різними політичними системами: від тоталітарних й авторитарних до демократичних. Однак якщо йде мова про авторитарні режими або псевдодемократії (до яких можемо віднести сучасну Російську Федерацію чи Республіку Білорусь, до прикладу), то активна пропаганда та ідеологічна обробка населення призводять до неусвідомленого й маніпульованого державою служіння її інтересам значної частини її громадян. Водночас навіть найпотужніша пропагандистська машина не здатна абсолютно

.....
знищити критичне мислення у всіх громадян, їхнє прагнення до забезпечення базових політичних прав і свобод (див. додаток Ж), особливо у сучасному глобалізованому суспільстві. Тож звернення до даної проблеми в ході уроків з правознавства та історії України (новітній період) або ілюстрація даної теми історичними прикладами кінця 1980-х – початку 1990-х років в Україні є важливим елементом формування чіткого уявлення в учнів сутності громадянства у демократичному суспільстві. Від обговорення ролі громадянина у суспільно-політичному житті держави авторитарної (зокрема, на прикладі СРСР) та формуванні незалежної України в учня сформується розуміння сутності *громадянства як правового зв'язку між фізичною особою і державою, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах та обов'язках*. У даному контексті важливим є наголошення на рівності у правах всіх громадян держави, що гарантується її Основним Законом (див. додаток Ж).

Аналізуючи основні тенденції суспільно-політичного розвитку України кінця ХХ – початку ХХІ століття важливим є звернення уваги учителя на особливості формування громадянського суспільства в Україні. Формування багатопартійності в Україні, у т. ч., відбувалося з ініціативи та під тиском громадськості, про що свідчить трансформація, зокрема, народних рухів у політичні партії (зокрема, «Народний Рух України за перебудову» як громадсько-політична організація був заснований у 1989 році, а вже у 1993 році був зареєстрований як політична партія). Через аналіз суспільно-політичної активності українців у переддень та у перші роки після проголошення незалежності формується уявлення сучасного школяра про *громадянське суспільство – суспільство, в основі якого – розгалужена мережа незалежних від держави об'єднань, організацій, інституцій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та відстоювання колективних інтересів*.

Громадянське суспільство стало запобіжником повернення України до авторитаризму, спроби чого спостерігалися і у 1990-ті роки, і на початку 2000-х, а також громадянських конфліктів, що особливо було (й залишається) актуальним для поліетнічних регіонів нашої держави. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року в Україні проживали представники понад 130 національностей. Причому найбільшою була російська національна меншина, чисельність якої становила понад 17% населення. Кожна інша національна меншина у загальнодержавному розрізі становила менше 1% населення. Очевидно, що за роки, які минули відтоді, ситуація змінилася. Однак реальність засвідчує: Україна залишається багатонаціональною державою, в якій представники національних меншин відіграють особливу роль у суспільно-політичному житті. Причому, російська меншина залишається найбільшою серед усіх в Україні. Водночас варто підкреслити, що Україна як держава гарантує усім своїм громадянам, «незалежно від їхнього національного походження рівні ... права і свободи», що зафіксовано у прийнятому ще у 1992 році Законі «Про національні меншини в Україні» [див. додаток Ж].

В умовах військової агресії з боку РФ та постійної загрози ескалації з боку останньої важливим є формування критичного мислення у громадян нашої держави, їхньої здатності аналізувати й фільтрувати інформацію, отриману з різних джерел, у першу чергу, медіа (у т. ч., соціальних мереж, що з кожним днем здобувають дедалі більшу популярність серед громадян нашої держави). Вдосконалення пропагандистських засобів, що відбулося упродовж останніх десятиліть, стало особливо відчутним в умовах сучасного російсько-українського протистояння. До анексії АР Крим та війни на сході політичні міфологеми РФ практично безперешкодно ширилися Україною, формуючи уявлення у некритично мислячих громадян про «величній СРСР», його «соціальну зорієнтованість», «гуманізм» тощо. Реалізація різноманітних політичних та медійних проєктів,

.....
спрямованих на збереження «людини радянської» (т.зв, homo sovieticus), призвела до політичної дезорієнтації частини громадян нашої держави, спотворення їхнього розуміння сутності демократії та громадянства. Свою роль у цьому відіграла відсутність якісного україномовного продукту у різних сферах, починаючи від наукових видань і завершуючи популярними, у т. ч., відео-, мультиплікаційною та іншою продукцією. Переважання (а в ряді випадків – домінування) російськомовного продукту було використано з метою формування комплексу меншовартості українців, що після 2014 року переросло у черговий політичний міф про Україну як «державу, що не відбулася».

2014 рік став переломним в історії України: порушення державного суверенітету якої було безпрецедентним у новітній світовій політичній практиці. Анексія АР Крим та її подальше блискавичне включення до складу Російської Федерації засвідчило прагнення останньої до збереження політичного домінування не лише на пострадянському просторі (до якого входить й Україна), але й у системі міжнародних відносин. Причому засоби та методи досягнення цього – гібридні (активне використання інформаційних технологій у поширенні соціально-політичних міфологем, спрямованих на формування відповідного ідеологічного світогляду, із активним використанням військової сили як фактору психологічного та політичного тиску на державу та суспільство).

Успішне протистояння політичним та військовим загрозам сучасності ґрунтується на здатності громадянина чітко розрізняти достовірну та недостовірну інформацію, розуміти суть та значення базових політичних термінів та понять, що широко використовуються сучасними пропагандистами для просування певних ідей. Для цього необхідно пояснити учню суть та значення політичної пропаганди у житті окремого суспільства. Поєднання індивідуальної та групової роботи під час уроків всесвітньої історії та історії України у даному контексті є одним із найбільш

ефективних. Відштовхуючись від дат – 1914 – 2014, можна провести аналогію між пропагандистськими засобами, використовуваними учасниками Першої світової війни, зокрема Російської імперії, та гібридної війни у сучасній Україні. Поділ класу на групи, де одна аналізує пропагандистську діяльність Російської імперії в роки світової війни 1914 – 1918 років, а інша – в умовах сучасної гібридної війни в Україні, допоможе учням сформуванню уявлення про сутність пропаганди та її роль у міжнародній політиці. Особливої уваги заслуговує той факт, що сам термін «*пропаганда*» має не одне визначення, зокрема:

- 1) *система діяльності, спрямована на поширення знань, художніх цінностей, інформації тощо з метою формування певних позицій, уявлень, емоційних станів, а також здійснення впливу на соціальну поведінку людей / суспільства;*
- 2) *поширення в широких масах ідеології певних класів / партій / держав;*
- 3) *засіб маніпуляції масовою свідомістю.*

Тож обговорення та вироблення спільного бачення сутності пропаганди є важливою складовою освітнього процесу, спрямованого на здобуття відповідних громадянських компетентностей. Окрім того, варто звернути увагу, що особливістю пропаганди є її систематичне здійснення. Вплив на свідомість суспільства через пропаганду досягається у першу чергу завдяки системній та скоординованій роботі відповідних структур задля досягнення конкретного політичного результату. Водночас, *політичне маніпулювання*, на якому переважно ґрунтується пропаганда, – *це приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей з метою змусити їх діяти або не діяти всупереч власним інтересам.*

У сучасній *гібридній війні* (війні, що поєднує *військові і невійськові методи ведення*) активно використовуються міфологеми як один із ефективних засобів маніпулятивного впливу на населення. *Міфологема* – *конкретно-образ, символічний спосіб відображення реальності.* Вона є своєрідним алгоритмом сприйняття людиною навколишнього

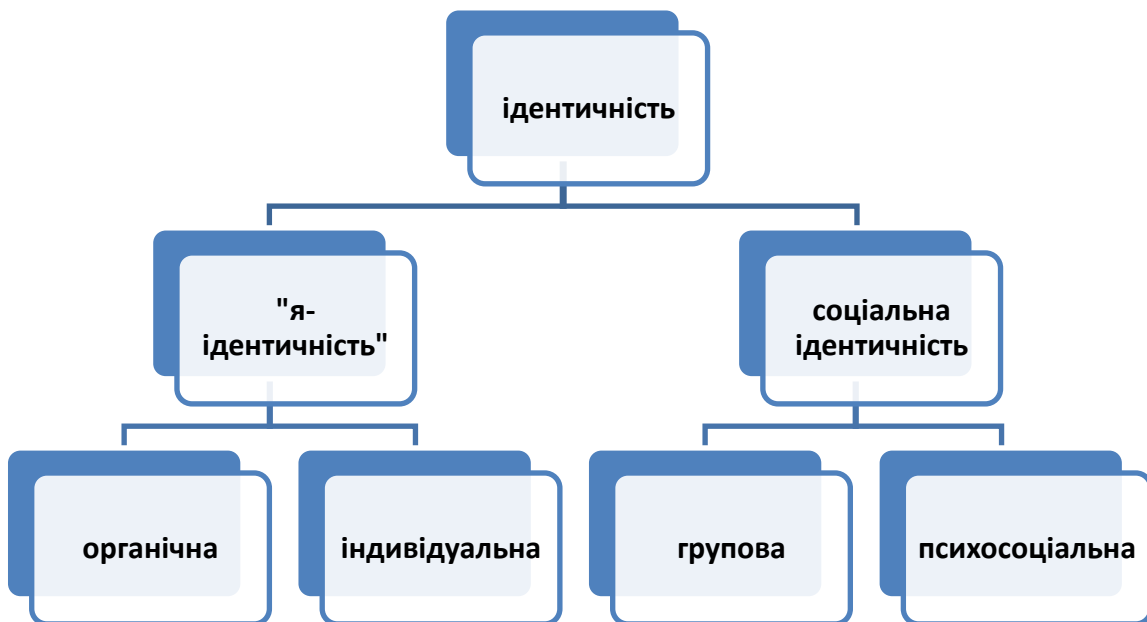

.....
середовища у всіх його вимірах. Тож продукування та поширення міфологем є важливою складовою успішної гібридної війни. Таким чином в учнів є можливість поміркувати над тим, які міфологеми впливають на суспільні настрої співвітчизників. Так, зокрема, образ «бандерівця», який продовжує використовуватися сьогодні, абсолютно не пов'язаний ані з історією, ані з сучасною політичною реальністю. Даний образ спрямований на формування образу українця-радикала й особливо активно використовується у поліетнічних регіонах з компактним проживанням російськомовного населення. Тут важливо підштовхнути учнів до рефлексії та обміну думками.

Загалом, у поліетнічних регіонах України, зокрема, прикордонних, ситуація під час гібридної війни ускладнюється часто непростими взаємовідносинами між представниками різних етнічних та національних спільнот, зумовлених історичним минулим, його стереотипізацією різними сторонами, часто у пропагандистських цілях, а також досить активною участю держав-батьківщин у житті представників власних національних спільнот в Україні. У даному контексті особливо актуалізується питання ідентичності – індивідуальної насамперед. Сам термін ідентичність походить від латинського *idem*, що означає *той самий*. Вперше у науковий обіг він був запроваджений відомим австрійським психологом Зігмундом Фрейдом у 1921 році у праці «Психологія мас і аналіз «я» людини». Сам З.Фрейд вкладав у цей термін зміст, близький до українського поняття «наслідування». У подальшому даний термін набув нових трактувань, зокрема, **«ідентичність – усвідомлене самовизначення соціального суб'єкта (людини)»** (за французьким соціологом А.Туреном). Важливість та значимість ідентичності виражається в трьох фундаментальних складових: 1) потребі у приналежності; 2) потребі у позитивній самооцінці; і 3) потребі у безпеці. Таким чином, **ідентифікація виступає процесом становлення, функціонування та розвитку ідентичності**. Важливо звернути увагу учнів на той факт, що процес ідентифікації відіграє

фундаментальну роль в житті особистості. По перше, він включений у її процес соціалізації. По друге, виконує захисну (адаптивну) функцію.

Американо-німецький соціальний психолог Ерік Еріксон розробив власний концепт ідентичності, згідно якого *ідентичність – це почуття органічної приналежності індивіда до його історичної епохи й типу міжособистісної взаємодії, властивої даній епосі*. Відповідно, є «Я-ідентичність» та соціальна ідентичність. Основні компоненти «Я-ідентичності» - органічний (даність фізичного зовнішнього вигляду та природних задатків людини) та індивідуальний (усвідомлення людиною власної неповторності, прагнення до самореалізації). Соціальна ідентичність у свою чергу поділяється на групову (включеність особистості у різні спільноти, що підкріплена її суб'єктивним відчуття внутрішньої єдності з соціальним оточенням) та психосоціальна (те, що створює відчуття значимості власного буття в рамках даного соціуму з позиції соціуму). Умовно запропонований поділ можна представити наступною схемою:

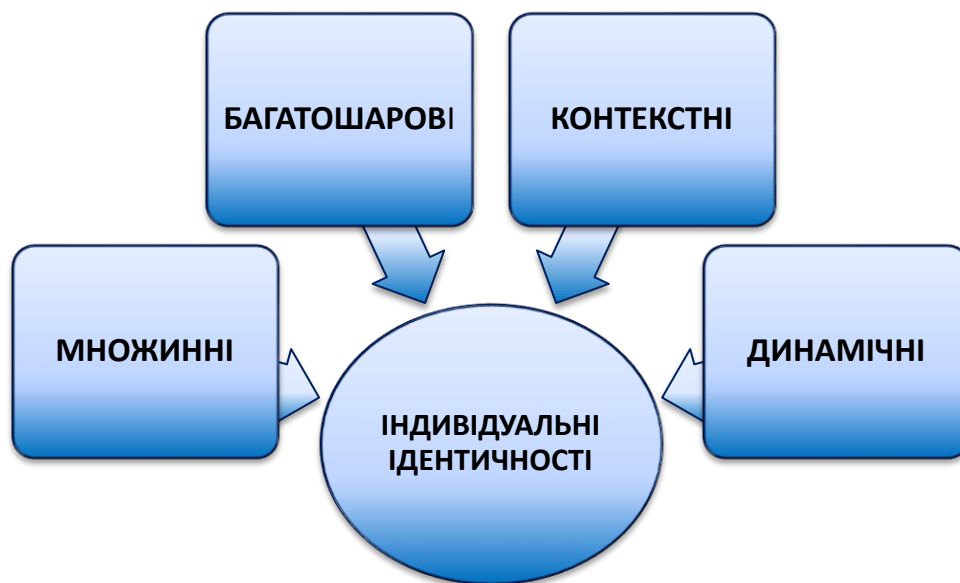
Уявлення / міфи про спільне походження, вірування, культурні традиції, цінності, пам'ять про спільне минуле є важливою частиною процесу формування етнічної ідентичності,

.....
щодо якої у багатьох із оточуючих нас людей не виникає питань, адже вона є своєрідною даністю, яка не залежить від волі людини і не підлягає рефлексії. Більше того, вона дає можливість дати прості відповіді на питання «хто я?».

Наукові пошуки разом із суспільно-політичною практикою сприяли формуванню різноманітних підходів до розуміння сутності індивідуальної ідентичності. В умовах глобальних процесів сучасності можемо вести мову про різні типи індивідуальних ідентичностей:

- ✓ множинні (декілька горизонтальних ідентичностей, відчуття приналежності до більш, ніж однієї етнічної групи);
- ✓ багат шарові (коли в одній особі співіснують різні ідентичності – етнічна, релігійна, лінгвістична, гендерна, професійна, соціальна тощо);
- ✓ контекстні (переважаюча на даний момент ідентичність);
- ✓ динамічні (зміна індивідуальної ідентичності упродовж певного часу).

Схематично дану типологію можна представити таким чином:

Сьогодні вже не є дивиною етнозмішані сім'ї, члени яких належать до різних етнічних груп. Тож питання етнічної

ідентичності в сучасних умовах набуває нового звучання, особливо у контексті викликів гібридної війни, в ході якої етнічний фактор також використовується з пропагандистськими цілями.

В «Енциклопедії історії України» *етнічна ідентичність* визначається як *одна з форм самосвідомості індивіда чи групи людей, що ґрунтується на відчутті ними своєї належності до певної етнічної спільності.*

Етнічна ідентифікація, відповідно до «Етнічного довідника: поняття та терміни», – *психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою особою / групою.*

Україна є поліетнічною державою, в якій етнічне різноманіття є основою для розбудови демократії. В умовах зовнішньополітичної загрози державному суверенітету України організація ефективної протидії агресії (відкритій військовій чи прихованій гібридній) значною мірою залежить від соціальної згуртованості громадян держави. *Соціальна згуртованість – це своєрідний «цемент», що єднає суспільство, який об'єднує громадян як на горизонтальному рівні (різні соціальні групи, до прикладу), так і на вертикальному рівні (відносини між людьми та владою).* Це у першу чергу *довіра людей один до одного задля спільної діяльності на благо громади / суспільства / держави.*

У країнах, які переживають військові, громадянські конфлікти тощо часто спостерігається зниження рівня соціальної згуртованості. І тут необхідно взяти до уваги той факт, що одним із ключових аспектів соціальної згуртованості є почуття спільної ідентичності та приналежності до єдиної громади. Чи існує суперечність між етнічною та громадянською ідентичністю? Це те питання, на яке можуть дати учні, спробувавши поміркувати над тим, хто вони? як себе ідентифікують?

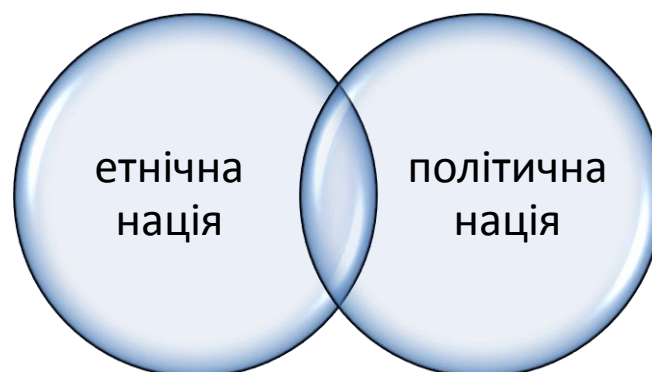
Громадянська ідентичність – це 1) ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення;

.....
2) феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства.

Діалектичний зв'язок між громадянською й етнічною (або національною) ідентичністю наших співвітчизників особливо гостро відчутний на українському прикордонні. Нестійка громадянська ідентичність відкриває можливості до більшої сприйнятливості до пропаганди та інших маніпулятивних технологій, використовуваних в гібридному протистоянні сучасності. Кожен регіон України має власну специфіку, однак є те, що об'єднує усі – це приналежність до єдиної держави – України.

Конституція України розпочинається словами: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей ...». Що ж таке народ? І чим він відрізняється від нації? Виходячи із тексту Конституції, **народ – це всі громадяни України, незалежно національної приналежності, політичних, релігійних переконань тощо.** Всі «громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» (стаття 24 Конституції України).

Термін «нація» потребує більш ґрунтовного пояснення. Умовно, націю розуміють як етнічну та політичну:

Етнічна нація – усталена спільнота людей, об'єднана етнокультурним походженням. Можемо вести мову, що переважна більшість сучасних держав є так званими націями-державами, оскільки утворилися в межах ареалу певного етносу,

що було підтверджено принципом міждержавного розмежування за етнічною ознакою, що застосовувався після двох світових війни (1919-1921 та 1945-1947 роки).

Політична (або громадянська) нація – це суверенна спільнота громадян певної держави, незалежно від етнічного походження. Від проголошення незалежності процес націєбудівництва в Україні відбувається у напрямку формування нації політичної, синонімом якої в Основному Законі нашої держави є термін «народ». Даний процес є досить непростим й ускладнюється рядом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, серед яких особливу роль відіграють діалектичні підходи у потрактуванні базових правових понять (а часто – й підміна понять) в українському суспільно-політичному й, особливо, медійному дискурсі. Актуалізація етнічної складової у процесі формування української політичної нації часто використовується з метою пропаганди й просування серед українського суспільства ідей та інтересів інших держав, у першу чергу, суміжних з Україною, тих, що є історичними батьківщинами національних меншин, що проживають на території нашої держави.

Згідно Закону України «Про національні меншини», до **національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття самоусвідомлення та спільності між собою.** Варто наголосити, що згідно Конституції України складовою частиною національного законодавства визнано міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Тож основними документами у сфері захисту національних меншин в Україні є: Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 року (див. додаток Ж), Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року, ратифікована Україною 9 грудня 1997 року (див. додаток Ж), Конституція України (див. додаток Ж), Закон України «Про національні меншини» від 25 червня 1992 року (див. додаток Ж), Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 року (див.

.....
додаток Ж), Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року (див. додаток Ж) та інші, зокрема, Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року (див. додаток Ж).

Узгодження інтересів різних етнонаціональних спільнот, що проживають в Україні, відбувається на кількох рівнях, серед яких домінантним є вектор державної *етнополітики – органічної складової внутрішньої та зовнішньої політики держави, яка являє собою сукупність послідовних рішень та дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування, спрямованих на задоволення культурних, соціальних, політичних потреб етнічних / національних спільнот, утвердження в суспільстві атмосфери міжетнічної толерантності та зміцнення соціальної згуртованості.*

Етнонаціональна політика в Україні потребує додаткової уваги як з боку органів державної влади, так і громадянського суспільства. Попри етнічне різноманіття, Україна поки що не сформувала єдину концепцію етнополітики, що має негативний наслідки як всередині самої держави, так і за її межами. Особливо гостро дана проблема відчувається у прикордонних областях України, зокрема, у Чернівецькій області, яка межує з Республікою Молдовою та Румунією. За статистичними даними, станом на 1 січня 2021 року в області проживало 896566 осіб. Даних щодо етнонаціонального складу у статистичному щорічнику немає, а Всеукраїнський перепис населення відбувся у 2001 році. Тож послуговуємося (із певними застереженнями) даними 2001 року, згідно яких у Чернівецькій області проживало 689,1 тис. українців, що складало 75% від усього населення області. Кількість представників румунської спільноти складала 114,6 тис. осіб (12,5%), молдовської – 67,2 тис. (7,3%), російської – 37,9 (4,1%). Також в області були зафіксовані представники польської (0,4%), білоруської (0,2%), єврейської (0,2%) національних спільнот. Інші національності склали в цілому 0,4% від усього населення області.

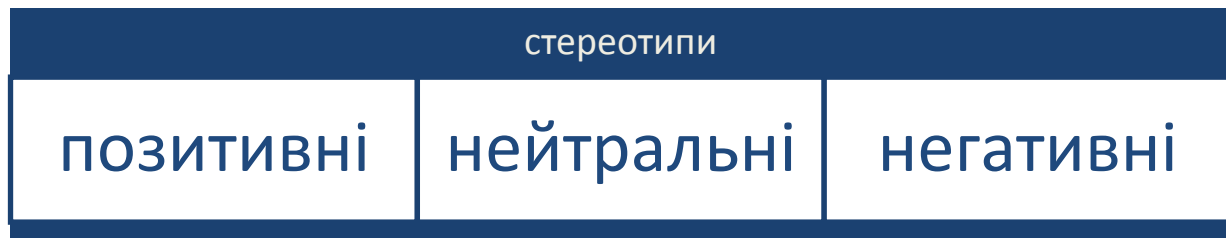
У порівняльному аналізі даних за 1989 рік та 2001 рік спостерігається тенденція до зміни кількості представників всіх національних спільнот в регіоні. Одних стало більше: і це – українці та румуни. Інших стало менше – молдованів, поляків, білорусів, євреїв. Щоправда, також зросла кількість представників інших національностей (індусів, зокрема), які не були означені у Всеукраїнському переписі. Динаміка демографічних змін засвідчує активні міграційні процеси, що мають місце в області, причому, як внутрішньої, так і міжнародної міграції. Останнє підтверджується й щорічними статистичними даними, які збирає й узагальнює Головне управління статистики у Чернівецькій області.

Одним із викликів для вчителів – викладачів громадянської освіти у поліетнічному регіоні, є стереотипізація історичного минулого та сучасного з боку представників різних національних спільнот. Коротко: **стереотипізація – це процес формування спрощених уявлень про навколишній світ, що може призвести до формування упередженого ставлення до інших.** Відповідно, **стереотип – це спрощене узагальнене уявлення щодо чогось або когось, що ґрунтується на особистому або уявному «спільному» / «колективному» досвіді.**

Етнічні стереотипи – це спрощена оцінка людини через її видиму приналежність до певного етносу / нації. В цілому, етнічні стереотипи – це сукупність уявлень про представників інших етнічних / національних спільнот, їхній інтелектуальний, культурний, моральний рівень, звичаї, традиції, роль в історії та сучасності. На нашу думку, перш, ніж переходити до питання про етнічні (чи національні) стереотипи, вчитель може поставити питання класові: чи зіштовхувалися Ви зі стереотипами у своєму житті? Якщо так, то з якими? Якщо ні, то, як Ви гадаєте, чому? Дискусія чи обговорення даних питань допоможуть учням прийти до усвідомленого розуміння сутності стереотипів та їхній ролі у житті конкретної людини. Використання наступної схеми для визначення характеру названого учнем стереотипу сприятиме

.....
формуванню усвідомлення важливості даної проблеми для сучасної людини:

Таким чином учитель отримає можливість з'ясувати стереотипність мислення окремих учнів, їхні загальні знання з суспільно-гуманітарних дисциплін, загальний рівень толерантності у тому чи іншому класі. У підсумку варто розділити соціально-статусні, вербально-поведінкові та етнічні стереотипи, наголосивши на тому, що стереотипізація – природний процес, зумовлений рядом об'єктивних факторів, у тому числі, й економією зусиль людини у її сприйнятті навколишнього світу (часу на постійний ґрунтовний аналіз не вистачає, тож стереотипи «допомагають» зекономити внутрішні ресурси).

Негативні, а часом і нейтральні етнічні стереотипи призводять до появи упереджень щодо представників окремих націй / народів / спільнот, що є додатковим подразником для міжетнічної взаємодії в рамках однієї громади, району, області, викликом як за умов стабільного розвитку, так і у часи криз.

Водночас варто наголосити, що в умовах криз, як суспільно-політичних, так і соціально-економічних, стереотипізація може відігравати як позитивну, так і негативну чи нейтральну роль. В одних випадках вона може сприяти виходу із кризи як конкретною людиною, так і громадою чи суспільством в цілому, в іншому – навпаки, поглибити існуючі протиріччя і призвести до ще більшого загострення, протистояння чи війни. У даному контексті ілюстративно можуть бути використані приклади з курсу всесвітньої історії. Зокрема, чи були присутні елементи стереотипності мислення в ініціативах, запроваджених в рамках «нового курсу» Франкліна Делано Рузвельта? На думку авторки, запровадження громадських робіт для безробітних є своєрідним

виявом традиційного християнського мислення – «шість день працой і роби всю працю свою...» та народної мудрості, яка присутня у прислів'ях та приказках різних народів, «хочеш допомогти, дай вудку, а не рибу». Звісно, можна запропонувати й інші приклади на визначення позитивних стереотипів, у т.ч., щодо національно-визвольної боротьби та боротьби за незалежність власних держав, навівши при цьому приклади як з всесвітньої історії, так і з історії України.

Натомість, прикладом негативних стереотипів, є нагнітання суспільно-політичної ситуації у переддень Першої світової війни, коли кожна імперія прагнула розширити свої території, вбачаючи у цьому економічні, політичні та інші можливості для свого росту. Найбільш яскраво це виявилось у візуалізації «ворога» через наявні на той час пропагандистські засоби, зокрема, плакати та листівки, причому використовувані образи, як правило, ґрунтувалися на біблійних сюжетах, міфах, відомих усім (на світліні, представленій нижче, зразки російських та німецьких пропагандистських листівок часів Першої світової війни):

Джерело: <https://ua.korrespondent.net/lifestyle/3422753-viina-lystivok-propahanda-u-vidkrytykh-lystakh-pershoi-svitovoi-viiny#2>

Негативні стереотипи часто призводять до мови ворожнечі, яка породжує соціальні конфлікти та може призвести до

.....
відкритого протистояння та навіть війни. **Мова ворожнечі** (з англ. *hate speech* – мова ненависті) визначається Кембріджським словником як **публічна промова, яка виражає ненависть та / або заохочує до насильства щодо певної особи, групи осіб на ґрунті расової, релігійної, національної ідентичності, гендерної чи сексуальної приналежності / орієнтації.**

Мова ворожнечі активно використовується радикальними політичними силами для просування своїх інтересів, причому як в історичному минулому, так і сьогодні. Її форми можуть мати як вербальний, так і візуальний характер, у т. ч., символічний, що присутній не лише у політичному просторі, але й спортивному, зокрема, на футбольних матчах. Одним із найбільш яскравих прикладів негативних стереотипів та мови ворожнечі в історії є націонал-соціалістична політика А.Гітлера в Німеччині у 1930-х – на початку 1940-х років, яка призвела до голокосту та Другої світової війни з усіма її наслідками.

Обидві світові війни в історії людства продемонстрували руйнівний вплив стереотипів, особливо етнічних (або національних). В цілому, етнічні (національні) стереотипи поділяються на гетеростереотипи та автостереотипи:

Гетеростереотип – це уявлення про інший етнос / націю / народ.

Автостереотип – це власні уявлення народу про самого себе.

Цікавим й корисним для учнів буде звернення до зразків світової та української літератури, які вони вивчають у школі, адже саме у літературних творах знаходимо приклади як авто-, так і гетеростереотипів. До прикладу, у творчості Оскара Вайльда, Миколи Гоголя, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Володимира Винниченка та інших. Було б добре, якби учні змогли самостійно визначити, які образи в художніх творах цих та інших письменників / поетів є автостереотипами, а які – гетеро? Звісно, з наступними коментарями учителя.

Сучасні політичні процеси досить часто сприймаються крізь призму тих історичних міфів та стереотипів, які продовжують «жити» у свідомості та підсвідомості тих чи інших суспільств. Позитивною тенденцією сьогодення є активізація роботи із розвінчання негативних стереотипів взаємного сприйняття, що відбувається у тому числі й через запровадження курсу «Громадянська освіта» у шкільні навчальні програми, що особливо актуально для поліетнічних регіонів нашої держави.

Чернівецька область посідає особливе місце в системі міжетнічних взаємин в Україні. Її історія вирізняється з-поміж інших своєю неоднозначністю та суперечливістю. Особливо яскраво це простежується у ХХ столітті, яке стало знаковим в історії області, адже сама вона була утворена 7 серпня 1940 року. І тут саме учні можуть дати відповідь на питання: в який історичний період була утворена Чернівецька область і чому ця дата важлива в рамках вивчення курсу «Громадянська освіта»?.

Формування Чернівецької області – історично тривалий, складний і суперечливий процес. Можна і навіть варто обговорити з учнями питання входження території області до складу Української РСР, яке відбувалося у роки Другої світової війни. Причому знаковими й історичними стали дві дати – 28 червня 1940 року та 29 березня 1944 року. Обговорення того, що стоїть за цими датами, дасть можливість учням краще запам'ятати не лише особливості регіонального розвитку, але й характерні риси процесу формування території України (тоді – Української радянської соціалістичної республіки), яка у 1991 році проголосила незалежність від СРСР.

Розуміння багатоманітності регіону, в якому живуть учні Чернівецької області, формується упродовж усього їхнього навчання – від початкової школи. Спершу на уроках природознавства, читання. Згодом – географії, історії, літератури, краєзнавства, що і повинно бути акумульовано й використано в процесі вивчення курсу «Громадянської освіти». Очевидно, що детальний аналіз історичних подій доби раннього середньовіччя,

.....
до прикладу, повинен відбуватися на уроках історії. Однак пояснення суті етнічної (національної) ідентичності, її видів, у тому числі етнічної, процесів формування етнонаціональної структури населення краю лише виграє від ілюстрації історичними прикладами, візуалізацією демографічних процесів історичними мапами, на яких чітко зображено державну приналежність регіону в ту чи іншу історичну добу. Таким чином формуватиметься не лише бачення політичних змін, але й розуміння їхнього впливу на формування багатокультурності та етнічного різноманіття нашого краю. Більше того, подібні інтеракції можна робити не лише в контексті курсу «Громадянської освіти», але й під час вивчення історичних, до прикладу, процесів, що мали місце або принаймні були дотичними для історії нашого краю. Так, наприклад, під час вивчення XVII століття в історії України й аналізу причин, перебігу та наслідків Хотинської битви 1620 року, що відбулася на території сучасної Чернівецької області, заслуговує на актуалізацію питання щодо можливості ідентифікації етнічної приналежності її учасників та жителів Хотинщини. З'ясування того, звідки відомо, що то були українці, поляки, турки? Лише через їхню державну ідентифікацію, чи були й інші ознаки? Які?

XX ж століття насичене різноманітними подіями, близькими до розуміння переважній більшості молодих людей, адже частина з них особисто чула розповіді (пра)дідусів і (пра)бабусь, які пережили трагічні події минулого століття. І це додає особистого інтересу до цих подій, накладає особисте сприйняття на їх тлумачення, отримане у школі чи деінде.

Цей особистий інтерес до історичного минулого родини вже сьогодні активно використовується при вивченні історії та краєзнавства (побудова родинного дерева, наприклад). І цей особистий інтерес є важливою мотивацією сучасного учня до ґрунтовного оволодіння базовими громадянськими компетенціями, без чого неможливим є збереження та подальший

розвиток демократії в Україні, особливо в умовах військової загрози та глобальних викликів сучасності.

Толерантне ставлення до іншого є не формальною вимогою сучасності, а необхідним елементом збереження соціальної стабільності, економічного зростання, не кажучи вже про духовно-культурне збагачення. Сам термін «толерантність» походить від латинського *tolerantia*, що означає *стійкість, терпимість, витривалість*. **Толерантність** – це насамперед **терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки та звичаїв**. Бути толерантним не означає ставати такими, як інші. Приймати їхні погляди, традиції, моделі поведінки. Це означає внутрішню повагу до іншого. Його розуміння і прийняття у широкому розумінні цього слова.

Чернівецька область у цьому відношенні є унікальним регіоном України. Її жителі чують слово «толерантний», «толерантність» раніше, ніж задумуються про його значення. Традиції толерантності у нашому регіоні сформувалися історично, причому особливу роль у цьому відіграла політика Австро-Угорської імперії, до складу якої Буковина входила з 1774 року. Одним із виявів цієї політики стала підтримка національних спільнот, що проживали на території краю та дозволи на зведення народних домів, які на початку ХХ століття у Чернівцях збудували німецька, єврейська, польська, румунська та українська національні громади. Ці народні доми й досі залишаються архітектурною окрасою Чернівців.

Більше того, крайовим жандармським командуванням у 1899 році було укладено й видано книгу «Буковина. Загальне краєзнавство», в якій дано характеристику особливостям життя, побуту, традицій, звичаїв народів, що проживали на території краю, зокрема, румунів, українців (яких було названо русинами – також питання до учнів: чому?), а також інших народностей, що тут проживали, у т. ч. німців, євреїв, поляків, угорців, липован (росіян-старообрядців) та інших.

У 1918 році відбулася зміна державної приналежності більшої частини Чернівецької області. Відтоді до 1940 року вона входила до Королівства Румунії. І тут виникає питання (у продовження попереднього): чому Чернівецька область, утворена у серпні 1940 року, територіально відрізнялася від тієї території, що увійшла до складу Румунії у 1918 році? Дане питання є актуальним в контексті формування громадянської ідентичності учнів, що проживають у нашому регіоні, адже сам термін «Буковина», яким часто означають нашу область, не є відповідним для цього. Отже, до Королівства Румунія у 1918 році увійшла історична Буковина, а Чернівецька область, сформована у 1940 році, включала (і продовжує включати) історичні землі не лише Буковини, але й частини Бессарабії (Хотинщини) та Герцаївщину, населення якої складають переважно румуни за національністю.

В цих умовах від учителя очікується відсутність оціночних суджень, адже відкритість та готовність до діалогу учні виявляють лише за толерантного й поважного ставлення учителя до себе і своїх поглядів. Окрім того, родинні традиції, погляди та бачення історичного минулого в учнів з національно різних родин можуть відрізнятися. Тому важливою є здатність учителя об'єктивно та виважено аналізувати історичні події і при проведенні аналогій з сучасними подіями бути максимально уважними та толерантними.

Більше того, в умовах реформи децентралізації влади та зміни адміністративно-територіального устрою необхідним елементом пояснення та роз'яснення базових понять з курсу «Громадянська освіта» є вміння інтегрувати знання локальної історії, звичаїв, традицій населення тієї чи іншої територіальної громади в концепт національної історії.

Відповідно, зміни, які відбуваються в Україні упродовж останнього десятиліття потребують не просто короткої згадки в курсі історії, а ґрунтовного пояснення, обговорення з учнями в ході вивчення різних предметів, зокрема, географії, літератури, не кажучи вже про історію та громадянську освіту. Такі знакові події, як Помаранчева революція чи Революція Гідності потребують

особливої уваги з боку педагога – викладача громадянської освіти: адже родини учнів можуть мати різні політичні світогляди, бачення, тож завданням учителя є не критика тієї чи іншої сторони, а виважений аналіз причин та досягнень громадянського суспільства в результаті цих подій. Саме досягнень, адже про результати й наслідки учні ведуть мову під час вивчення уроків історії. І конструктивним, на наш погляд, для формування громадянської свідомості молодого покоління стане організація групової роботи – у великих або малих групах. Саме такий формат відкриє можливості для обговорення питань сутності громадянства та громадянської ідентичності, національних інтересів держави, особливостей революційних подій в Україні та їхніх наслідків (позитивних насамперед) для розвитку громадянського суспільства. У даному контексті вважаємо за необхідне звернути увагу учнів на те, що події обох революцій згуртували населення нашої держави навколо спільних демократичних цінностей – прав людини і громадянина, реалізації курсу на європейську інтеграцію України, насамперед.

Події 2013-2014 років стали поштовхом не лише до зміни влади в Україні, а й до старту тих реформ, яких давно очікувало українське суспільство. Серед них – реформа децентралізації влади в Україні, метою якої є формування ефективного місцевого самоврядування та такої територіальної організації влади, яка б забезпечила повноцінне життєве середовище для громадян, розвиток дієвих інститутів народовладдя. В результаті реформи відбулися зміни адміністративно-територіально устрою нашої держави, базовою одиницею якого стала громада як добровільне об'єднання громадян. Процес створення об'єднаних територіальних громад на добровільній основі розпочався у 2015 році. У різних регіонах даний процес відбувався з різною інтенсивністю та швидкістю.

Чернівецька область від перших днів реформи стала тим регіоном нашої держави, яка одразу включилася у даний процес. Вона не була серед лідерів створення об'єднаних територіальних

.....
громад (нині – територіальних громад (ТГ)), однак і не в ар'єргарді. Важливою особливістю нашого краю стало створення етнозмішаних громад, в які об'єдналися населені пункти, в яких проживають представники різних національностей. Сьогодні з 11 колишніх районів області створено 3, які об'єднують 52 громади. Частина з них – моноетнічні, частина – етнозмішані. Так, до прикладу, Острицька та Герцаївська громади разом охоплюють 42% території та 54% населення колишнього Герцаївського району області. У цих громадах домінуючим етносом є румуни. Однак до складу Острицької ТГ входить с. Маморниця, де переважають українці, та с. Цурень, де серед населення – значна частка молдован. Формування етнозмішаних громад властиве колишньому Глибоцькому району. Так, до прикладу, у самій Глибоцькій ТГ переважають українці, однак у самій Глибоці значною є частка румунського населення. Волоківська ТГ утворена різними за етнічним складом населеними пунктами. Сюди увійшли села Волока і Грушівка, де понад 90% населення – румуни, Валя Кузьмина, де понад 50% українців та понад 8% молдовани. Такі громади, як Сучевенська та Карапчівська населені переважно румунами, причому Карапчівська є моноетнічною.

Подібна ситуація і у колишньому Новоселицькому районі, де, до прикладу, Новоселицька ТГ об'єднала різні за етнічним складом населені пункти, що сформувало пропорційний склад її населення (приблизно однаковий відсоток українців, румунів та молдован).

Працюючи в етнозмішаних громадах, учитель повинен пам'ятати, що тут питання ідентичності носить не лише і не стільки декларативно-теоретичний характер, скільки особистісно-практичний, так би мовити. В одному класі можуть навчатися і навчаються учні різного етнічного (національного) походження, що в умовах нетолерантної атмосфери може призвести до конфліктів, булінгу, цькування тощо. Тож аналіз ключових понять курсу «Громадянська ідентичність» передбачає поліваріантність

підходів до їхнього попереднього тлумачення учнями та вироблення спільного концепту в ході дискусій та групової роботи.

Підсумовуючи, варто наголосити, що викладання курсу «Громадянська освіта» у такому поліетнічному регіоні, як Чернівецька область, вимагає від учителя насамперед бережного ставлення до особистості учня. Толерантність, об'єктивність, ерудованість учителя є тими обов'язковими складовими, від яких залежить формування громадянського світогляду та громадянської позиції молодого покоління.

Використані джерела

1. Війна листівок. Пропаганда у відкритих листах Першої світової війни. URL: <https://ua.korrespondent.net/lifestyle/3422753-viina-lystivok-propahanda-u-vidkrytykh-lystakh-pershoi-svitovoi-viiny#2>
2. Гакман С.М., Круглашов А.М., Нечаєва-Юрійчук Н.В. Конфліктний потенціал Чернівецької області в умовах адміністративно-територіальної реформи та соціально-економічної кризи. Аналітична доповідь. Чернівці: Технодрук, 2021. 52 с.
3. Довідник міжетнічної толерантності / упоряд. Н.Ю. Ротар; за редакцією А.М. Круглашова. Чернівці: Букрек, 2011. 232 с.
4. Енциклопедія історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>
5. Енциклопедія сучасної української мови. URL: <https://esu.com.ua/>
6. Кобзар Г. Толерантність – це розуміння того, що людина має право бути не такою, як інші. URL: <http://docuclub.docudays.ua/news/-lyudina-maye-pravo-buti-ne-takoyu-yak-insh>
7. Колесников О. та ін. Об'єднання громад в етноконтактних регіонах: особливості та перспективи. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/505/1.pdf>
8. Мова ворожнечі – свобода слова чи протиправне діяння? URL: <https://www.legalaid.gov.ua/publikatsiyi/mova-vorozhnechi-svoboda-slova-chy-protupravne-diyannya/>
9. Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Львів: Астролябія, 2009. 832 с.
10. Пазенок В. Міфологема як «формула» ставлення до світу культури. URL: <https://newacropolis.org.ua/theses/9989db8c-647e-4b3e-9049-faeb835ec75e>

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ
БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ**

.....

11. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
12. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>
13. Управління різноманіттям. Посібник з організації тренінгів / Тищенко Ю., Івасів О., Дубіна С. К.: ФОП Харченко, 2020. 100 с.

РОЗДІЛ 5 СУЧАСНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА» У ШКОЛІ

У науці методики викладання у школі та й у практиці викладацької діяльності представлена чимала кількість прийомів і методів навчання, які варто використовувати вчителю під час уроків з курсу «Громадянська освіта». Проте творчість педагога полягає також в тому, щоб оптимально використовувати у навчанні методи, які є найбільш ефективними та першочергово сприятимуть досягненню мети.

Тому варто, на нашу думку, висвітлити класифікацію методів навчання, насамперед дисциплін суспільствознавчого напрямку, на основі вирішення педагогічних дидактичних завдань. Використовуючи цю класифікацію, педагог має можливість вибору з-поміж усіх методів найбільш ефективні на конкретному етапі навчального процесу.

Отже, існують дві групи методів навчання:

а) методи, які спрямовані на первинне оволодіння знаннями. Це, насамперед, методи розвитку навчальних компетентностей нижчого рівня.

б) методи, які спрямовані на набуття вмінь та навичок. Це, насамперед, методи розвитку навчальних компетентностей вищого рівня).

Практика викладання дисциплін суспільствознавчого напрямку свідчить, що значне місце у роботі педагога посідають *інформаційно-розвивальні методи*, до яких належать пояснення, лекція, розповідь та бесіда. У процесі використання вказаних методів навчання учитель відіграє значно активнішу роль, аніж учні.

У шкільному навчальному процесі для удосконалення та закріплення знань учнів часто використовуються *репродуктивні методи*. Вказані методи побудовані на основі переказу, тобто

.....
відтворення навчального матеріалу, робота учнів за пам'яткою чи інструкцією, виконання завдань за зразком. Такі методи навчання більш орієнтовані на розуміння навчального матеріалу та його запам'ятовування, аніж на активізацію самостійної пізнавальної діяльності учнів та розвиток їх творчого мислення. Постійне застосування цих методів у шкільному навчальному процесі викликає неправильне уявлення учнів про мету навчання. Таким чином у дітей виникає враження про те, що метою навчання є, насамперед, знання. Разом з тим, інформаційно-розвивальні методи відіграють значну роль у навчальному процесі, адже саме ці методи створюють інформаційну основу для формування у школярів навчальних компетентностей вищого рівня.

Одним з провідних інформаційно-розвивальних методів навчання учнів є **пояснювально-ілюстративний** метод. Саме цей метод відображає діяльність учнів та учителя. Суть цього методу полягає в тому, що педагог повідомляє школярам вже готову інформацію за допомогою різних засобів, натомість учні сприймають, усвідомлюють та фіксують її в пам'яті. Донесення інформації до учнів учитель здійснює за допомогою наступних засобів: усного слова (пояснення, лекція, розповідь); друкованого слова (текст у підручнику чи посібнику); наочних засобів (використання у навчальному процесі відеофільмів, картин, схем тощо); практичного показу способів діяльності (складання плану тексту, вирішення практичних завдань, підготовка анотації тощо). Таким чином, школярі спостерігають, використовують знання, маніпулюють предметами, порівнюють отриману інформацію із засвоєною раніше та, нарешті, запам'ятовують. Загалом, пояснювально-ілюстративний метод є одним з найбільш ефективних способів передачі узагальненого і систематизованого знання від педагога до учнів.

Для набуття навичок та умінь учнів використовується **репродуктивний або інструктивно-репродуктивний** метод. Суть цього методу полягає в тому, що учні неодноразово відтворюють знання та продемонстровані способи діяльності. У

..... педагогічному процесі викладача дає завдання для учнів, а школярі їх виконують. Від складності завдання, від навичок та здібностей учнів залежить, наскільки часто потрібно повторювати роботу і з якими проміжками часу. Так, наприклад, доведено, що для засвоєння нових слів у процесі вивчення іноземної мови необхідно, щоб ці слова повторювались приблизно двадцять разів упродовж певного часу. Таким чином, повторення та відтворення способу діяльності за певним зразком є основною ознакою репродуктивного методу. У процесі вивчення курсу «Громадянська освіта» варто використовувати повторення окремих понять, які стосуються різних суспільних явищ. Загалом, репродуктивні методи навчання формують в учнів навички виконувати ключові розумові операції, зокрема абстрагування, аналіз та синтез. Проте, широке впровадження у педагогічній діяльності репродуктивних методів не є запорукою розвитку творчих здібностей учнів та потребує використання інших методів.

Методи формування у школярів навчальних компетентностей нижчого рівня переважають в усних монологіях учителя, який широко використовує засоби наочності. Пропонуємо розглянути наступні монологічні методи.

Лекція є структурованим, завершеним, систематизованим та науково обґрунтованим викладом певної інформації наукового чи науково-методичного характеру. Здебільшого лекція супроводжується демонстрацією експериментів або наочності. Лекція належить до провідних форм навчальних занять у вищій школі та використовується як додатковий метод у загальноосвітніх навчальних закладах. За допомогою лекційних занять у слухачів формуються основи знань з певної проблематики. Водночас лекція визначає основний зміст та тематику інших форм навчальної роботи школярів з певного курсу.

Сюжетна розповідь використовується викладачем курсу «Громадянська освіта» для ознайомлення учнів з новим

.....
навчальним матеріалом. Найчастіше даний метод вживається у молодших та середніх класах. Сюжетна розповідь відрізняється від лекційної форми тим, що є більш яскравою, живою, менш тривалішою за часом та присвячена конкретному сюжету.

Стисле повідомлення також є одним із провідних методів, які використовуються у процесі викладання курсу «Громадянська освіта» у школі. За допомогою методу стислого повідомлення школярі дізнаються про певний факт. Застосування вказаного методу передбачає практично повну відсутність яскравості, емоційності, оціночних суджень та вживається мінімальна кількість слів.

Опис як метод викладання курсу «Громадянська освіта» у загальноосвітніх навчальних закладах передбачає висвітлення зовнішніх ознак явища чи події, функцій чи властивостей проявів суспільних явищ. Здебільшого опису притаманна відсутність сюжету, проте є чітко визначений об'єкт, про характеристики якого дізнаються школярі зі слів педагога. Так, наприклад, це може бути опис географічного середовища, де відбувались конкретні події, опис знарядь праці чи зброї людини певної епохи тощо. За допомогою опису формуються точні та чіткі уявлення в учнів образу певної особистості, події чи проміжку часу.

Характеристика передбачає перелік властивостей певного явища чи події та розкриття їх суті. Характеристика як метод може бути побудована на вже відомому школярам матеріалі. Водночас вказаний метод навчальної діяльності учнів може слугувати певним висновком, який досягнуто на основі узагальнення чи аналізу.

Пояснення як метод викладання курсу «Громадянська освіта» у школі побудоване на основі висвітлення інформації навчального характеру крізь призму мислення. Зокрема, пояснення сприяє розкриттю суті явищ розвитку суспільства, допомагає визначити причинно-наслідкові зв'язки, формує оцінки законів суспільного розвитку. Пояснення вимагає попереднього використання опису чи розповіді та наочних засобів.

Роздуми допомагають школярам правильно та об'єктивно формулювати висновки, сприяють послідовному викладу положень, які присвячені певному суспільному явищу чи події. Роздуми як метод повинні відповідати певним вимогам: чіткість, доступність, переконливість, послідовність. Роздуми варто використовувати у поєднанні з аналізом і узагальненням певного навчального матеріалу. Також роздуми найчастіше вживаються для визначення певної закономірності щодо характеру та тенденцій суспільного розвитку. За допомогою роздумів можна на основі аналізу фактів, опису подій вивести певну закономірність.

Використання монологічних методів у процесі викладання курсу «Громадянська освіта» у школі передбачає дотримання наступних вимог:

- ◆ *чіткість*. Викладачі повинні володіти конкретним, виваженим та перевіреном уявленням про подію, явище чи процес суспільного характеру;

- ◆ *мовна доступність*. Мовна стилістика, термінологічна насиченість повинна бути зрозумілою для певної вікової категорії школярів. Педагог повинен використовувати ті категорії, які відомі учням та постійно наголошувати на значенні нових слів;

- ◆ *науковість*. У процесі використання монологічних методів учитель повинен не дублювати матеріал підручника, а доповнювати та поглиблювати його;

- ◆ *структурованість*. Кожен згаданий метод повинен супроводжуватись структурованістю навчального матеріалу, використанням плану, вступу та заключної частини;

- ◆ *використання допоміжних мовних засобів*. Так, у навчальному процесі необхідно вживати певних інтонацій, жестів та міміки;

- ◆ *дотримання контролю за уважністю учнів*. Найчастіше такий контроль забезпечується за допомогою правильно обраної викладачем позиції чи місця у класі та можливістю спостерігати за роботою учнів;

.....
♦ *доречне використання образів та метафор.* Адже різноманітні надто яскраві образи, поетичні прикраси, складні метафори ускладнюють сприйняття навчального матеріалу школярами;

♦ *наочність.* За допомогою відеоуривків, витягів з художніх творів, демонстрації пам'яток матеріальної культури монолог вчителя привертає постійну увагу учнів;

♦ *мовна грамотність.* Викладач повинен постійно удосконалювати свою мову, слідкувати за новаціями;

♦ *темп монологу.* Темп монологу залежить від його змісту і може бути швидким (драматичні моменти суспільного розвитку) чи повільним (складні для розуміння явища чи процеси, визначення термінів тощо).

Наочні методи навчання школярів сприяють активному залученню учнів до пізнавальної діяльності. До наочних методів навчання, насамперед, належать:

метод спостереження забезпечує цілеспрямоване та тривале сприйняття школярами фактів, об'єктів та подій із відповідними змінами. Також метод спостереження слугує для з'ясування внутрішніх причинно-наслідкових зв'язків та розкриття сутності нових явищ;

метод ілюстрування забезпечує роботу школярів з усіма видами наочності (навчальні карти, схеми, плакати тощо). Метод ілюстрування може включати як цілісний показ, так і показ його окремих частин або етапів;

метод демонстрування передбачає показ відеофільмів, картин, слайдів тощо. Важливо створити такі умови, щоб всі школярі мали можливість сприймати відповідний процес чи предмет. Педагог повинен зосереджувати увагу учнів на основних фактах, подіях чи процесах, допомагати виокремлювати найбільш суттєві їх характеристики, постійно вдаватися до відповідних пояснень.

Практичні методи сприяють набуттю в учнів знань не лише через інтелектуальні потуги, а за допомогою практичних дій.

До практичних методів, насамперед, належать: практичні та лабораторні вправи, науково-дослідні роботи тощо.

Детальніше розглянемо практичні вправи як метод, який варто використовувати у курсі «Громадянська освіта» у школі.

Загалом, практичні вправи характеризуються послідовних багаторазовим повторенням діяльності учнів для їх засвоєння. Практичні вправи побудовані на розумінні школярами певних суспільних процесів. Роль учителя полягає у контролі та коригуванні пізнавальної діяльності класу.

Виокремлюють наступні види практичних вправ:

підготовчі вправи готують школярів до сприйняття нової інформації та розкривають способи застосування нових знань у практичній діяльності;

вступні вправи побудовані на основі деталізації нових понять та термінів та допомагають учням у засвоєнні нового навчального матеріалу;

пробні вправи допомагають виявити прогалини у підготовці учнів для належного виконання практичних завдань;

тренувальні вправи сприяють набуттю школярами вмій та навичок за певним зразком чи інструкцією;

творчі вправи моделюють реальні життєві ситуації, які учні пояснюють за допомогою отриманих раніше знань;

контрольні вправи також допомагають виявити слабкі місця підготовки школярів.

Загалом, методи розвитку навчальних компетентностей учнів нижчого рівня займають важливе місце у підготовці учнів. Проте досягти належних результатів навчання школярі можуть лише завдяки творчим зусиллям та власній пізнавальній активності.

Розвиток **критичного мислення** у школярів провідні методисти вважають важливим способом формування демократичних цінностей у молодих людей. Впродовж викладання курсу «Громадянська освіта» педагоги виховують особистість, яка спроможна протидіяти маніпулятивному тиску, а також володіє навиками порівняння та оцінки життєвих ситуацій.

Тому становлення критичного мислення важливе не тільки для особистості учня, але й для суспільного розвитку загалом.

Розглянемо основні шляхи формування критичного мислення у школярів під час вивчення дисципліни «Громадянська освіта». Серед них:

- навчання критичному мисленню і читанню;
- оволодіння майстерністю формулювати запитання;
- розвиток навичок роботи з різними джерелами інформації;
- вміння конструювати чіткі та аргументовані міркування;
- розвиток навичок участі в дебатах та дискусіях.

Педагогу варто врахувати, що розвиток критичного мислення в учнів полягає не лише у запам'ятовуванні нового навчального матеріалу. Критичне мислення – це не тільки інтуїція та творчість, а, насамперед, певна послідовність, належна ретельність, чіткість та конкретність. Важливо пам'ятати, що у процесі формування критичного мислення у школярів ключовим є розуміння принципів засвоєння навчального матеріалу, його класифікація, припущення. Звісно, що відбувається формування критичного мислення в учнів поступово, це постійна, щоденна спільна робота педагогів, учнів та їх батьків. У процесі викладання курсу «Громадянська освіта» необхідно створити належні умови для інтелектуальної роботи старшокласників, які стимулюватимуть учнів до розвитку критичного мислення.

На думку українських вчених-методистів для формування критичного мислення у школярів варто використовувати тричастинну структуру заняття: вступна, основна та підсумкова. Кожен із зазначених компонентів передбачає досягнення певної мети. Так, впродовж вступної частини педагог проводить актуалізацію знань учнів, мотивує їх до інтелектуальної роботи, наголошуючи на важливості та практичному значенні теми. Також учителю варто не забувати про формулювання та оголошення очікуваних результатів від школярів. Зміст навчального матеріалу визначає обрані учителем методи роботи. Найбільш доцільними для вступної частини уроку

є використання наступних методів: робота в парах, читання з передбаченням, асоціативний куш, кластер тощо.

Під час проведення основної частини уроку варто активізувати інтелектуальну роботу учнів за допомогою таких методів як аналіз, пошук відповідей на визначені запитання, формулювання запитань до тексту, виокремлення основного з отриманої інформації, наведення як аргументів прикладів із власного досвіду тощо. Також не потрібно забувати про лекції, використання відеоматеріалів та уривків текстів.

Для первинного сприйняття навчального матеріалу на уроках з курсу «Громадянська освіта» варто використовувати наступні методи: картографування тексту, «бортовий журнал», скетчноутінг, маркерне читання тощо. Для осмислення нової інформації та ідей учителі-методисти рекомендують наступні методи навчання: «дерево рішень», «акваріум», дискусія, «карусель», ПРЕС-метод, кубики Рорі, РАФТ, ФІШБОУН, сторітелінг тощо.

Під час проведення підсумкової частини уроку відбувається систематизація навчального матеріалу, його узагальнення, рефлексія. Школярі генерують нові ідеї та порівнюють їх з матеріалами підручників та посібників. Найбільш результативними методами формування критичного мислення учнів на цьому етапі є «шкала думок», «потяг», сенквейн.

Також варто наголосити, що у процесі формування критичного мислення учнів учитель тільки координує освітній процес, допомагає школярам обрати оптимальний шлях досягнення мети. Тому використання окреслених методів формування критичного мислення старшокласників є рекомендаційним.

Таким чином, використання критичного мислення учнів на уроках з курсу «Громадянська освіта» має на меті досягнення наступних завдань:

- формування навички аналізу отриманої інформації;
- уміння чітко та аргументовано викладати власні міркування та оцінки;

уміння з повагою ставитись до думок інших;
виявляти спроби маніпулювання з боку опонентів.

Впродовж останніх десятиліть набуло поширення у методиці викладання у школі проєктне навчання. Навчальний проєкт – це самостійна дослідницька та науково-пошукова діяльність окремих учнів чи учнівського колективу у позаурочний час. Вказаний метод використовується у курсі «Громадянська освіта» для вирішення важливої суспільної проблеми. Метод проєктів передбачає застосування різноманітних засобів навчання. Також метод потребує міждисциплінарності.

Уперше метод проєктів почали використовувати у США на початку ХХ століття. Досить поширеним став метод у вітчизняній методиці 20-30 років. В останні роки відбувається своєрідне відродження методу проєктів у багатьох країнах світу.

Метою методу проєктів є:

- ◆ детальне засвоєння навчального матеріалу;
- ◆ формування індивідуальних пізнавальних інтересів школярів за допомогою моделювання роботи фахівців з різних професій;
- ◆ розвиток творчості учнів, становлення навичок критичного мислення, формування умінь самостійно знаходити необхідну інформацію тощо;
- ◆ розвиток індивідуальної, парної та групової самостійної діяльності школярів;
- ◆ формування навиків комунікації між учнями та між педагогом і старшокласниками;
- ◆ розвиток уміння самостійно формулювати та аргументувати свою позицію чи оцінку;
- ◆ розвиток уміння представляти результати своєї роботи у вигляді звітів, доповідей, публікацій, презентацій тощо;
- ◆ формування у школярів гуманістичних цінностей;
- ◆ розвиток поваги до думки колег;
- ◆ формування уміння інтеграції знань та досвіду співіснування різних соціокультур.

Характерні риси методу проєктів:

- ◆ формує пізнавальне середовище, де педагог має можливість спрямовувати, тренувати, досліджувати;
- ◆ метод дозволяє школярам самостійно набувати необхідних для комунікації у суспільстві знань;
- ◆ метод дає відповіді на ключові суспільні проблеми, завершується конкретним науковим та практичним продуктом;
- ◆ використання методу сприяє налагодженню контактів з оточенням, формує необхідні для життя у суспільстві навички, вирішує практичні завдання;
- ◆ метод розвиває у школярів здатність працювати разом з іншими, ухвалювати аргументовані рішення, підтримує ініціативу для розв'язання складних суспільних проблем;
- ◆ метод дозволяє поєднувати різноманітні навчальні методики.

Використання методу проєктів під час викладання курсу «Громадянська освіта» у школі передбачає дотримання певних **вимог**:

- ◆ актуальність тематики для пізнавальної діяльності учнів;
- ◆ ретельна обґрунтованість вибору теми;
- ◆ відповідність обраної тематики завданням школи;
- ◆ урахування основних дидактичних принципів, особливостей та понятійного апарату теми;
- ◆ використання сучасних інформаційних технологій;
- ◆ дотримання вимог гігієни праці школярів;
- ◆ обмеженість у часі виконання завдання;
- ◆ націленість на конкретний результат, який готовий для впровадження у різних сферах життя суспільства.

Етапи і зміст проєктної роботи:

Пошуковий: включає визначення теми проєкту, пошук проблемних завдань, формулювання дослідницької гіпотези, обговорення та вибір методів дослідження.

Аналітичний: обробка вхідної інформації, визначення оптимального шляху досягнення мети проєкту, розробка

.....
алгоритму діяльності, детальне планування діяльності усіх учасників проєктної групи.

Практичний: виконання програми дослідження, постійне обговорення проміжних результатів роботи.

Презентаційний: оформлення остаточних результатів виконання проєкту, підготовка презентації, захист проєкту.

Контрольний: обговорення результатів виконання проєкту, коригування, оцінка якості роботи.

Тема проєкту визначається фахівцями, які працюють в освітній сфері, учителем чи учнями. Педагог повинен орієнтуватися на наступні критерії відбору теми проєкту:

- ◆ значущість проблеми чи завдання, яке потребує вирішення;
- ◆ використання знань з різних галузей, застосування елементів дослідницького пошуку;
- ◆ практична значущість отриманих результатів виконання проєкту;
- ◆ змістовна прив'язка до місцевих проблем тощо.

У рамках реалізації проєкту учитель має дотримуватися певних **правил поведінки**:

- ◆ керівництво зі сторони (на сцені більше не має авторитета);
- ◆ більше тренування та моделювання (менше розповідей);
- ◆ більше пошуку разом із учнями (не видавайте себе за експерта);
- ◆ більше міжпредметного мислення (менше спеціалізації);
- ◆ оцінювання на основі виконаної роботи (менше оцінювання на основі рівня знань).

Разом з тим у роботі над проєктом учні мають орієнтуватися на свої правила поведінки. Варіанти звіту проєктів можуть бути різноманітні: реферат, мультимедійний навчальний проєкт, комп'ютерні енциклопедії, інформаційний або тематичний веб-сайт, відеофільм, номер газети чи журналу (у тому числі електронні), соціологічне опитування, фотоесе чи альбом, вистава тощо. Варто вирізняти особливості методу проєктів за

.....
інструктивним підходом. Складність проєктів також залежить від віку учнів.

Очевидно, що застосовувати методи проєктів треба на тих уроках громадянської освіти, де це найдоцільніше. Перевантаження учнів даним методом може привести до збіднення їх теоретичного компоненту.

Також варто активно використовувати у процесі викладання курсу «Громадянська освіта» наступні прийоми та методи навчання:

- ◆ аналіз документів громадянознавчої тематики;
- ◆ проектування (розробка та реалізація учнівськими командами проєктів);
- ◆ дискусії на актуальні соціальні теми;
- ◆ учнівські конференції, збори, круглі столи (обговорення та ухвалення рішень);
- ◆ спільні заходи з місцевою спільнотою;
- ◆ онлайн-спілкування між собою та з учнями інших шкіл (обговорення на форумі, ведення блогів, розміщення інформації на сайтах, обмін досвідом проєктної діяльності тощо);
- ◆ організація рефлексії учнів (твори-роздуми, бесіди);
- ◆ проведення зустрічей із лідерами громад, депутатами, суддями, журналістами, волонтерами.

Використані джерела

1. Використання методів формування критичного мислення в учнів старшої школи під час вивчення інтегрованого курсу «Громадянська освіта». URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/224558>
2. Громадянська освіта та методика її навчання: підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти. За загальною редакцією Т.В. Бакка, Т.В. Мелешенко. Київ, УОВЦ «Оріон», 2019. 320 с.
3. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Київ: ЕТНА-1, 2008. 174 с.
4. Курс «Громадянська освіта» для 10-класників. Методи та напрями навчання. URL: <https://nus.org.ua/questions/kurs-gromadyanska-osvita-dlya-10-klasnykiv-metody-ta-napryamy-navchannya>

5. Методичні рекомендації для вчителів загальноосвітньої школи з питань висвітлення тем (модулів) «Виборчий процес», «Політична система в Україні: участь громадян», «Законодавство для молоді» і «Молодь в урядових програмах» як складових громадянської освіти. Київ, 2017. 88 с.

РОЗДІЛ 6 ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНІКИ У СИСТЕМІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Сучасний світ дедалі швидше наближається до нової стадії суспільного розвитку. Зростаючі темпи науково-технічного прогресу призводять до постійного збільшення інформаційних потоків, які впливають на людей через засоби масової інформації, Інтернет, соціальні мережі та вимагають вміння і готовності швидко сприймати й оцінювати велику кількість різноманітної інформації. Сучасний учень, щоб не «загубитися» зобов'язаний володіти інформаційною грамотністю, яка включає в себе вміння формулювати власні інформаційні потреби, шукати, оцінювати й аналізувати інформацію, отриману з різних джерел.

Державні стандарти загальної середньої освіти на перший план висувають не тільки отримання знань, умінь та навичок, а й розвиток компетентностей, які в загальному вигляді можна визначити як «здатність робити що-небудь добре або ефективно». Учні повинні не просто заучувати правила, дати чи факти, вони зобов'язані уміти шукати, використовувати, аналізувати й оцінювати інформацію, необхідну як для освоєння предмету, так і для ефективного виконання завдань та особистісного розвитку.

Розвиток творчого потенціалу особистості учня є одним із головних завдань сучасної системи громадянської освіти. Якісний стрибок у розвитку новітніх технологій спричинив і різке зростання потреб суспільства у творчих особистостях, здатних ідентифікувати та вирішувати актуальні суспільні проблеми. Провідна роль у розвитку творчого потенціалу особистості учнів належить інтерактивним методам і технікам навчання.

Відповідно до визначення, викладання – це процес планової роботи вчителя з учнями, що уможлиблює набуття ними знань, умінь, навичок і забезпечує всебічний розвиток їх особистості. Тобто, діяльність вчителя в процесі навчання. Наведене

.....
визначення підкреслює необхідність взаємодії вчителя з учнями, викладача зі студентами й окреслює багатовимірність ефектів процесу освіти. З іншого боку, розвиток – це довготривалий процес спрямованих змін, що передбачають диференціацію об'єкта в конкретному відношенні. Таким чином, відповідальні за систему освіти повинні прагнути до того, щоб всебічний розвиток учнів за участю вчителя був максимально ефективним.

В таких умовах активність вчителя поступається місцем активності учнів, а основним завданням педагога стає створення умов для їхньої ініціативи. Відповідно традиційні методи навчання, в яких вчитель є єдиним джерелом знання, досить часто виявляються недостатньо цікавими й ефективними, оскільки вони не дозволяють учням співпрацювати з іншими, обмінюючись й обговорюючи ідеї, висловлювати свої погляди, дослухатися до інших, пов'язувати отриману інформацію з власним життєвим досвідом, робити обґрунтовані висновки і таким чином досягати успіху. Таким чином, одним із найефективніших інструментів системи освіти, спрямованих на покращення ефектів навчання та підготовку учнів до майбутньої професії, стають інтерактивні (від англ. «inter» – «взаємний» та «act» – «діяти») техніки.

Інтерактивність – це здатність взаємодіяти. Використання інтерактивних технік в освітньому процесі дозволяє вирішити проблему недостатньої мотивації учнів, а також надати допомогу в оптимальному засвоєнні навчального матеріалу. Інтерактивні техніки навчання підкреслюють творчість, самостійність отримання знань, вміння шукати й аналізувати інформацію. Вони орієнтують на пошук шляхів вирішення проблеми, співпрацю в групі та заохочують учнів аргументувати свою позицію. Інтерактивні техніки в системі громадянської освіти характеризуються високою ефективністю та здатністю стимулювати активність учнів і вчителів. Головна перевага інтерактивних технік полягає в тому, що у процесі їх використання розвиваються навички, корисні не тільки під час виконання вправ на уроках, а й у повсякденному житті, наприклад

.....
вміння аналітично мислити, об'єднувати окремі події і факти у причинно-наслідкові зв'язки, здатність правильно поводитися в новій ситуації і робити адекватні висновки.

Використання інтерактивних технік у системі громадянської освіти дозволяє:

- *по-перше*, розвинути комунікативні вміння та навички, оскільки вони допомагають встановленню контактів між учнями;
- *по-друге*, забезпечити учнів необхідною інформацією, без якої неможливо реалізувати спільну діяльність;
- *по-третє*, розвинути загальні навчальні вміння та навички, такі як аналіз, синтез, постановка цілей і т. д.;
- *по-четверте*, навчити працювати у команді, дослухатися до інших думок;
- *по-п'яте*, забезпечити релаксацію шляхом перемикання уваги, зміни форм діяльності після досить монотонного стандартного навчального навантаження.

Інтерактивні техніки навчання можна розділити на 3 основні групи:

1) Проблемні методи, спрямовані на розвиток навичок критичного мислення. Використання даних технік дозволяє поставити перед учнями певну проблему та організувати пізнавальний процес. Проблемні методи передбачають використання різноманітних джерел інформації, таких як статті з наукових журналів, дидактичні фільми, фотографії, малюнки, інтернет-джерела. З допомогою методів цієї групи, учні відпрацьовують вміння аналізувати, пояснювати, оцінювати, порівнювати та міркувати. Прикладами інтерактивних технік, включених до цієї групи, є мозковий штурм, спостереження, панельна дискусія, проблемний метод (проблемне навчання), кейси.

2) Методи вираження та враження, що в основному орієнтовані на емоції і переживання. Виконання конкретних завдань створює в учнів досвід, який допомагає їм запам'ятати матеріал. Прикладами інтерактивних технік цієї групи є метод

.....
симуляції, ментальна карта (mind map), лабораторний метод, метод проєктів (портфоліо);

3) *Методи графічного запису*, що орієнтують на самостійне прийняття рішень та дозволяють представити процес прийняття рішень у вигляді креслень і схем. До інтерактивних технік даної групи можна віднести: скелет риби, плакат, сніжну кулю, карту асоціацій.

Слід наголосити, що використання інтерактивних технік у системі громадянської освіти підкріплюється тим, що вони передбачають використання всіх стилей навчання, визначених за моделлю VARK¹ – акронім чотирьох типів сприйняття інформації і відповідних стратегій навчання: *V* – візуальна (visual), *A* – аудіальна (auditory), *R* – читання та письмо (reading/writing), *K* – кінестетична (kinesthetic). Такий мультимодальний стиль навчання передбачає використання декількох методик, схильність до яких в учнів є найбільш сильною або рівнозначною (Рисунок 1).

Рис. 1. Модель VARK

Інтерактивні техніки в системі громадянської освіти можуть набувати різних форм: лекції проблемного характеру, лекції-прес-конференції, лекції-візуалізації, аналіз конкретної ситуації, навчальні дискусії, рольові та ділові ігри. Представлені інтерактивні техніки можуть успішно використовуватися у

¹ Ніл Флемінг, 1987 р.

повсякденній дидактичній роботі з учнями (див. додаток І). Зупинимось докладніше на окремих інтерактивних техніках, розглянемо їх методологію, перелік переваг та потенційних обмежень.

Метод «мозкового штурму», винайдений у першій половині ХХ століття, використовується як спосіб швидкого включення всіх учнів групи в роботу на основі вільного висловлювання своїх думок з проблеми, що активізує творче мислення. Суть даної інтерактивної техніки полягає у вільній генерації ідей з їх подальшою обробкою, аналізом і критикою. В системі громадянської освіти метод «мозкового штурму» дозволяє активізувати наявні знання учнів стосовно заданої проблеми, показати зв'язок теоретичних положень з практикою та з повсякденним життям, а також поглянути на конкретне «з різних сторін», формуючи таким чином в учнів усвідомлене ставлення до проблеми. Останнє видається особливо важливим, оскільки, досить часто учні, не відчуючи інтересу до окремого предмету, схильні до догматичного слідування за авторами підручників.

В якості прикладу використання мозкового штурму в системі громадянської освіти можна описати фрагмент проведення заняття на тему «Що означає бути громадянином?». Дану інтерактивну техніку найефективніше застосовувати на початку вивчення дисципліни, щоб активізувати включення учнів у навчальний процес і, водночас, актуалізувати вже існуючі знання, осмислити їх на іншому рівні. Вчитель пропонує учням дати відповідь на запитання: «Ким є громадянин для держави? Чим є держава для громадянина?». Таке формулювання конкретизує знання про розуміння індивіда як повноправного партнера суспільства або як про його елемент чи «гвинтик»? Не давши відповіді на ці питання, складно приступити до подальшого вивчення дисципліни, оскільки формування в учнів умінь аналізу та самоаналізу полягає не тільки у визначенні системи знань, а й системи дій, які забезпечують отримання інформації про стан

.....
досліджуваного об'єкта, а також її зіставлення та використання для вирішення поставлених завдань.

На самому початку вчитель, виступаючи в ролі модератора штурму, пояснює регламент і правила. Оскільки не існує єдиної відповіді на дані питання, результатом мозкового штурму повинен стати перелік варіантів, що сукупно дозволяють отримати найбільше повне та адекватне знання про місце і роль громадянина у різних суспільствах.

На першому етапі мозкового штурму створюється банк ідей. Учні висловлюють свої думки, враховуючи наступні правила:

- вільна генерація будь-яких ідей, навіть найбільш нереалістичних;
- відсутність/заборона будь-якої критики та обговорення ідей.

Усі висловлені думки фіксуються. Коли не менше половини учнів групи озвучать свої варіанти, розпочинається другий етап роботи – аналіз ідей. Учні, які не брали участь у генерації ідей, оцінюють результати мозкового штурму. Чим більше критичних зауважень до запропонованих варіантів буде озвучено, тим краще. Подібні варіанти можуть бути об'єднані, нереалістичні або ті, що мають занадто багато мінусів слід відкинути. Цей етап роботи є надзвичайно важливим, оскільки тільки у формі діалогового навчання учні опановують навички критично мислити, зважувати альтернативні думки та приймати продумані рішення.

На наступному етапі учням пропонується систематизувати отриманий список, оцінити, наскільки всі запропоновані варіанти дозволяють вирішити поставлене завдання – «визначити, що означає бути громадянином». В разі необхідності на даному етапі можна знову повернутися до «мозкового штурму» з метою заповнення прогалін або повернутися до однієї з відкинутих раніше ідей.

На останньому етапі вчитель підбиває підсумки роботи, оцінює перелік сформульованих варіантів. У якості індивідуальної/самостійної роботи учням пропонується подумати,

над моделлю ідеальної держави та характеристиками ідеального громадянина.

В результаті використання даної інтерактивної техніки учень стає повноправним учасником навчального процесу. Тобто, тепер не тільки задані вчителем відомості, а й особистий досвід учнів є основним джерелом навчального пізнання.

Таким чином, розглянута інтерактивна техніка «мозкового штурму» спрямована на підвищення активності учнів та їх мотивації до навчальної і професійної діяльності. Тим самим вона дозволяє перейти від пасивного засвоєння учнями знань до оволодіння компетентностями, що неминуче підвищує якість навчання.

Проблемне навчання (Problem Based Learning – PBL) – інтерактивна техніка, що передбачає формулювання перед учнями завдання/проблеми, вирішити які вони повинні впродовж обмеженого проміжку часу. Даний метод стимулює розвиток навичок критичного мислення та дозволяє використовувати в якості освітнього інструменту реальні проблеми. Позитивний результат проблемного навчання досягається під час навчання у процесі взаємодії вчителя з учнями.

Дана інтерактивна техніка навчання була запроваджена у 60-х рр. ХХ століття в Університеті Макмастера (Канада), згодом вона поширилась в закладах освіти інших країн. Концепція проблемного навчання ґрунтується на теоретичних положеннях американського філософа, психолога та педагога Джона Дьюї (1859–1952 рр.), який заснував у 1895 році експериментальну школу в Чикаго. Акцентуючи на необхідності розвитку власної активності учнів, Д. Дьюї переконався, що навчання, побудоване з урахуванням інтересів школярів та пов'язане з їхніми життєвими потребами, дає набагато кращі результати, ніж «вербальне» навчання, яке базується на запам'ятовуванні матеріалу. На думку педагога, мислити людина починає тоді, коли стикається з труднощами, подолання яких є для неї надзвичайно важливим. Таким чином, «повний акт мислення» включає (Рисунок 2):

- відчуття проблеми;
- її виявлення та визначення;
- висунення припущення стосовно її вирішення (формулювання гіпотези);
- формулювання висновків, що впливають з передбачуваного рішення (логічна перевірка гіпотези);
- подальші спостереження та експерименти, які дозволяють прийняти або відкинути гіпотезу.

Рис. 2. Модель акту мислення Д. Дьюї

Проблемне навчання передбачає творчу участь учнів у процесі засвоєння нових знань, формування пізнавальних інтересів, розвиток творчого мислення та високий рівень мотивації школярів. Основою для цього виступає моделювання реального творчого процесу шляхом створення проблемної ситуації та управління процесом пошуку варіантів вирішення проблеми. При цьому усвідомлення, прийняття та вирішення цих проблемних ситуацій повинно відбуватися з дотриманням умов оптимальної самостійності учнів, однак під керівництвом вчителя

.....
у процесі спільної взаємодії. Проблемна ситуація, що являє собою інтелектуальну задачу, яка виникає у випадку, коли людина не знає, як пояснити явище, факт, процес дійсності та не може досягти мети відомим їй способом, а це, в свою чергу, спонукає людину шукати нові способи пояснення або дії, обумовлює процес мислення щодо постановки та вирішення проблем. В процесі мислення відбувається усвідомлення пізнавальної потреби суб'єкта, яка, будучи усвідомленою, спонукає індивіда до розумової активності. Розумова активність характеризує розвиток інтелекту та є необхідною умовою для ефективного навчання.

Проблемне навчання орієнтується на виконання тих же функцій, що і традиційне, однак зі зміною розстановки акцентів та ієрархії освітніх цілей. Основними функціями проблемного навчання є:

- розвиток навичок творчого засвоєння знань (використання окремих логічних прийомів і способів творчої діяльності);
- розвиток навичок творчого використання знань (застосування засвоєних знань у нових ситуаціях) і вміння вирішувати навчальні проблеми;
- формування та накопичення досвіду творчої діяльності (оволодіння методами наукового дослідження та творчого відображення дійсності);
- формування мотивації до навчання, соціальних, моральних і пізнавальних потреб.

Існують різні класифікації моделей застосування технологій проблемного навчання відповідно до цілей, які ставить перед собою вчитель, і засобів, які наявні у його розпорядженні. Так, за способом вирішення проблемних завдань виділяють чотири технології: проблемний виклад (вчитель самостійно формулює проблему та самостійно вирішує її), спільне навчання (вчитель самостійно формулює проблему, а пошук шляхів її вирішення здійснюється спільно з учнями), дослідження (вчитель формулює проблему, а шляхи її вирішення учні шукають самостійно) та

.....
творче навчання (учні самостійно формулюють проблему і пропонують варіанти її вирішення).

Залежно від способу подачі навчального матеріалу (проблемних ситуацій) та ступеня активності учнів виділяються шість методів викладу: монологічний метод, метод роздумів, діалогічний метод, евристичний метод, дослідницький метод і метод програмованих завдань. Перші три передбачають виклад навчального матеріалу вчителем, інші є варіаціями організації самостійної навчальної діяльності учнів. Кожна з цих груп методів спрямована на збільшення активності учнів та, відповідно, проблемності навчання. Незалежно від вибору методу викладу матеріалу й організації навчального процесу, основу проблемного навчання складає послідовне та цілеспрямоване створення проблемних ситуацій.

Проблемною можна визначити ту ситуацію, коли учень не в змозі пояснити для себе об'єктивно існуючу суперечність, не може дати відповіді на питання, що виникають, оскільки ні наявні знання, ні інформація щодо проблемної ситуації не містять відповідей на них і шляхів їх пошуку. З позиції психології це і є причиною появи розумової активності стосовно ідентифікації та вирішення проблем. При цьому проблемна ситуація буде мати дидактичний характер, тільки якщо вона знаходиться в стадії розвитку, тобто, створюючи певні труднощі, все ж таки об'єктивно може бути вирішена учнями.

Проблемні ситуації можна класифікувати на основі різних критеріїв: за спрямованістю на пошук нових знань чи способів дії, на виявлення можливості застосування наявних знань та способів у нових реаліях; за ступенем проблемності (залежно від того, наскільки яскраво/явно/гостро виражені протиріччя); за навчальними дисциплінами та предметами, в яких допускається застосування тих чи інших проблемних ситуацій.

В системі громадянської освіти виділяється десять дидактичних способів моделювання проблемних ситуацій, що

.....
можуть бути використані педагогом у якості основи створення варіативної складової проблемного навчання:

1) заохочення учнів до пояснення явищ, фактів, пошуку зовнішньої невідповідності між ними;

2) апеляція до проблемних ситуацій, що виникають у процесі життєдіяльності або під час виконання учнями навчальних завдань;

3) пошук нових шляхів практичного застосування учнями фактів, елементів знань, вмінь чи навичок;

4) заохочення учнів до аналізу фактів і явищ дійсності, що породжують протиріччя між життєвими (побутовими) уявленнями та їх науковим поясненням;

5) висунення припущень (гіпотез), формулювання висновків, їх перевірка на предмет підтвердження або спростування;

6) заохочення учнів до порівняння, зіставлення та протиставлення фактів, явищ, теорій, спричинених проблемними ситуаціями;

7) заохочення учнів до попереднього узагальнення нових фактів на основі наявних знань, що сприяє ілюстрації неповноти останніх для розуміння всіх особливостей проблемної ситуації;

8) ознайомлення учнів із фактами, що сприяли формулюванню наукових проблем;

9) організація міжпредметних зв'язків із метою розширення «діапазону можливих проблемних ситуацій»;

10) варіювання, переформулювання завдань та запитань.

Для досягнення максимальної ефективності навчального процесу постановка проблемних завдань повинна відбуватись відповідно до основних логічних і дидактичних правил: відділення невідомого від відомого, обмеження (локалізації) невідомого, наявності в формулюванні проблеми невизначеності, визначення умов, необхідних для успішного вирішення проблеми тощо. Важливо також враховувати психологічні особливості засвоєння навчального матеріалу, рівень підготовки учнів, а також

.....
їх мотиваційні критерії. У даному контексті доречно окреслити правила створення проблемної(их) ситуації(й).

По-перше, проблемна(і) ситуація(ї) обов'язково повинна(і) містити компонент пізнавальної складності. Вирішення проблеми, що не містить пізнавальної складності, сприяє суто репродуктивному мисленню та не дозволяє досягати всіх цілей, які ставить перед собою PBL. З іншого боку, надмірно складна для учнів проблемна ситуація, не матиме суттєвих позитивних наслідків для їх розвитку, та у перспективі може знизити їхню самостійність, призвести до демотивації.

По-друге, хоч проблемна(і) ситуація(ї) і володіє абстрактною цінністю для розвитку творчого потенціалу та здібностей учнів, найкращим варіантом буде поєднання з матеріальним розвитком, тобто засвоєнням нових знань, умінь та навичок. З одного боку, це служить безпосередньо освітнім цілям, з іншого – сприяє мотивації учнів, які усвідомлюють, що їхні зусилля виявились у результат більш відчутний, ніж розвиток творчого потенціалу.

По-третє, проблемна(і) ситуація(ї) повинна(і) викликати/актуалізувати інтерес учнів своєю незвичністю, неочікуваністю та нестандартністю. Такі позитивні емоції, як здивування й інтерес служать сприятливим підґрунтям для навчання. Одним з найбільш доступних і дієвих методів досягнення цього ефекту є максимальне акцентування на протиріччях: як дійсних, так і уявних або навіть спеціально організованих вчителем з метою більшої ефектності проблемної ситуації.

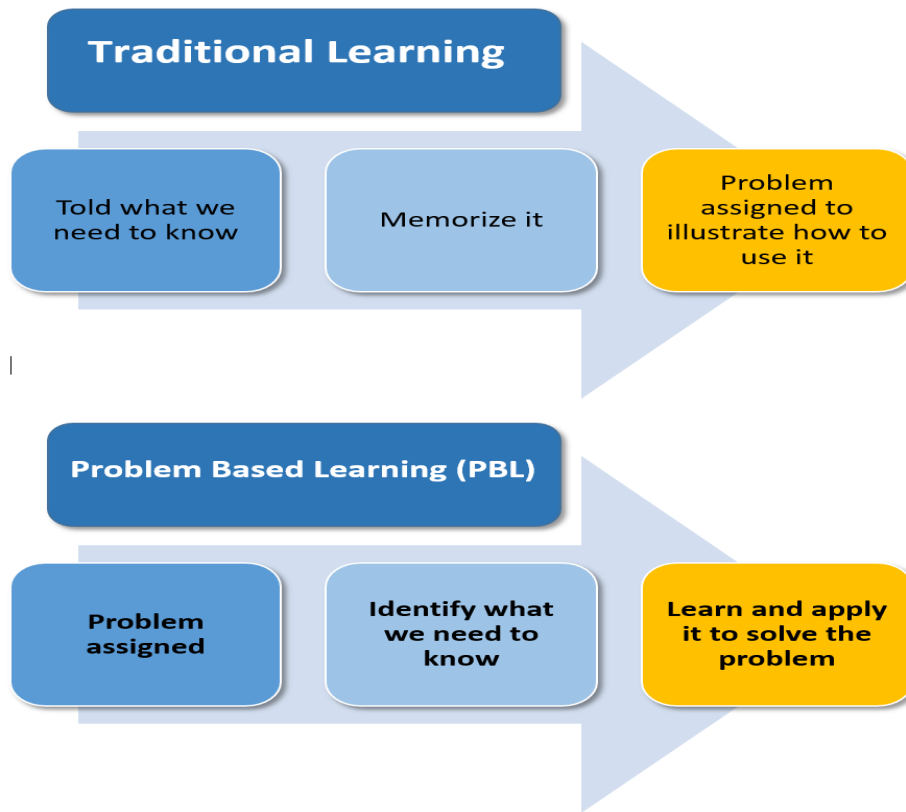
Постановка вчителем проблемних ситуацій спрямована на активізацію зусиль учнів щодо вирішення відповідної суперечності. Специфіка цілей і методів проблемного навчання суттєво змінює роль вчителя у педагогічному процесі та зумовлює появу нових вимог до його фахових компетентностей. Проблемне навчання ставить перед вчителем ряд завдань: (1) інформативне забезпечення; (2) визначення напрямку дослідження; (3) зміна

.....
змісту та (або) структури навчального матеріалу; (4) мотивація пізнавальної активності учнів.

Застосування технології проблемного навчання в системі громадянської освіти є досить ефективним. Громадсько-політична сфера життєдіяльності суспільства, що є об'єктом вивчення громадянської освіти, є неоднозначною та суперечливою. Постановка проблеми є можливою не тільки під час практичних, а й під час лекційних занять. В якості прикладу пропонуємо розглянути можливість застосування технології проблемного навчання під час заняття на тему «Держава як основний інститут політичної системи». На початку заняття актуалізується суперечність між прийнятими політичними формами (формою правління, формою державного устрою та формою політичного режиму) і реальним станом політичних форм. Для обговорення даної проблеми можна застосувати діалогічний або метод роздумів. Друга частина заняття може проводитися: (1) з використанням заздалегідь підготовлених карток, що містять питання, складені вчителем, або (2) учні отримують можливість самостійно сформулювати питання стосовно обговорюваної проблеми (див. додаток К). Наприкінці уроку вчитель разом із учнями роблять висновок щодо можливості функціонування певної форми правління та певного типу політичного режиму на території даної держави. Висновки можна відобразити у підсумковій письмовій роботі на 20-30 хвилин.

Незважаючи на те, що теорія проблемного навчання на сучасному етапі є концептуально та методологічно розробленою, оцінити її дієвість поки що складно, оскільки ефективність педагогічної концепції можна визначити тільки після її реальної широкомасштабної апробації на практиці. Основна відмінність PBL від традиційних методів навчання полягає в тому, що учні спочатку отримують завдання. Саме це стимулює їх до пошуку інформації і розширення знань. Під час використання традиційних методів навчання спочатку подається інформація, а потім на її

.....
основі розв'язуються завдання. Основні відмінності між традиційним і проблемним навчанням представлені на рисунку 3.

Рис. 3. Порівняння традиційних методів навчання з проблемним навчанням (PBL)

Перевагою використання PBL є більша залученість учнів під час занять та поєднання теоретичних знань з практичними навичками. Основним недоліком використання PBL є те, що це досить трудомістка техніка, що вимагає відповідної організації занять, оскільки учні повинні працювати в малих групах під керівництвом вчителя. Слід також зазначити, використання даної інтерактивної техніки в системі громадянської освіти потребує додаткового часу для підготовки вчителя до заняття. На подібні недоліки вчителі вказують також стосовно використання й інших інтерактивних методів навчання.

Навчально-ділова гра є ефективною інтерактивною технікою в системі громадянської освіти, яка сприяє формуванню на рівні базової освіти затребуваних сьогодні громадянських компетентностей. Сучасний період характеризується зростаючою

роллю політики, яка сьогодні охоплює всі сфери життя суспільства та глибоко впливає на їх функціонування. Зростання ролі політики визначається конкретними причинами, пов'язаними з тим, що економічні, соціальні, духовні проблеми суспільства сьогодні з одного боку, стають все більш взаємопов'язаними, а з іншого – взаємозалежними, тобто набувають глобального характеру. Вони можуть і повинні вирішуватися в масштабах всього суспільства, вимагають комплексного підходу, розробки чіткої політичної лінії, організації зусиль всього суспільства на її реалізацію. Громадянська освіта покликана сформувати в учнів необхідний будь-якому освіченому громадянину мінімум знань про політичну реальність, норми та цінності демократичного суспільства, забезпечити вироблення необхідних світоглядних і ціннісних критеріїв оцінки поточних подій, уміння пов'язувати теоретичні знання із суспільною практикою.

Для підвищення ефективності та пізнавальності навчального процесу, а також інтересу учнів до проблем політичної сфери суспільного життя доцільно проводити заняття з використанням не лише традиційних, а й інноваційних технологій. Навчально-діловим іграм у даному контексті відводиться одне з провідних місць в системі інтерактивних технологій громадянської освіти. Безсумнівною перевагою даної інтерактивної технології є доступність, наочність та результативність, що у результаті сприяє підвищенню інтересу учнів і створює умови для засвоєння ними досліджуваного матеріалу як на раціонально-логічному, так і на емоційному рівні. Ділова гра є інтерактивною формою навчання, тобто, іншими словами, спрямована на підвищення ступеня самостійності учня в процесі навчання. Самостійність передбачає необхідність самостійного опрацювання учнями навчального матеріалу, розвиток їх здатності вільно орієнтуватися в досліджуваних питаннях і вміння самостійно знаходити на них відповіді. Окрім того, навчально-ділова гра дозволяє створити умови, за яких отримання знань, умінь та навичок стають особистими установками учнів. Зауважимо, що такі установки

.....
можна сформувати лише на основі особистого інтересу, який повинен вписуватися у професійний контекст, опираючись на вже набуті професійні знання.

Використання методу навчально-ділових ігор зводиться до створення/моделювання певної ігрової ситуації, в умовах якої декілька дійових осіб повинні приймати рішення, від яких залежать результати, очікувані учасниками гри. Дана інтерактивна технологія громадянської освіти дозволяє акцентувати увагу на дослідженні проблем забезпечення суспільно-політичної стабільності, специфіки політичних переговорів та факторів досягнення консенсусу. Також метод навчально-ділових ігор можна застосовувати під час аналізу дипломатичних і військових стратегій великих держав. Зазначимо, що невід'ємною складовою методу навчально-ділових ігор є прийняття рішень.

Будь-яка ділова гра включає моделювання процесу, що, в свою чергу, передбачає певні методологічні принципи проведення навчальних ділових ігор:

– по-перше, ігрове моделювання здебільшого є певним спрощенням реально існуючого процесу або явища, а тому існує можливість, залежно від конкретних обставин/умов, варіювати ступінь складності гри, надаючи ті чи інші вступні дані або запозичуючи їх з реально існуючого зразка прототипу;

– по-друге, практично будь-який реальний процес розвивається за певними правилами чи законами, а отже, ділова гра не потребує створення якихось спеціальних нормативних документів, оскільки більш раціонально використовувати вже наявні/існуючі, адаптувавши їх до поточної ігрової ситуації;

– по-третє, ділова гра передбачає змагальність, наближаючи таким чином її учасників до умов реальної конкуренції, у яких учень, зазвичай, не боїться проявити себе, зробити помилку чи ризикований крок.

Отже, ділова гра, окрім засвоєння або закріплення навчального матеріалу, дозволяє підвищити впевненість у власних

силах, проявити затребувані сьогодні лідерські якості та розвинути професійну інтуїцію.

Навчально-ділова гра проводиться у чотири етапи:

1) теоретична підготовка (під час навчальних занять та самостійна робота);

2) моделювання процесу в цілому або його окремих найважливіших стадій;

3) отримання результату та підбиття підсумків;

4) рефлексія.

Проведення навчально-ділової гри потребує часу на підготовку (освоєння теоретичного матеріалу) та проведення заходів, передбачених календарним планом гри. Під час проведення навчально-ділової гри особливу увагу необхідно приділити її організаційній частині. У якості прикладів пропонуємо розглянути організацію навчально-ділової гри, моделюючої вибори (Сценарій 1) та громадські слухання (Сценарій 2).

Сценарій 1

Запропонована навчально-ділова гра має на меті створення й апробацію, шляхом застосування можливих політичних технологій і використання положень сучасного виборчого законодавства, діючої моделі виборів із отриманням кінцевого результату. Принагідно зазначимо, що запропонований сценарій навчально-ділової гри дозволяє моделювати будь-який тип виборчої системи або виборчий процес на загальнодержавному чи місцевому рівні.

Основне навчальне завдання – застосувати теоретичні знання, отримані учнями щодо даної сфери суспільно-політичних відносин. Головним виховним завданням є формування у них громадянських компетентностей, активної громадянської позиції та орієнтації на свідому участь у суспільно-політичному житті. Нормативно-правову основу навчально-ділової гри становлять Конституція України, Виборчий Кодекс України. Зауважимо, що перелік нормативно-правових актів конкретизується в залежності

.....
від того, які саме вибори моделюються під час навчально-ділової гри (президентські, парламентські, місцеві).

Роздатковим матеріалом для гри слугують передвиборчі програми, агітаційна продукція команд (друкована та аудіовізуальна політична реклама: листівки, плакати, газети, фотографії, слогани, відео- та аудіоматеріал, прапори, емблеми, значки, календарі, сувеніри тощо), бюлетені для голосування, протоколи та інша документація, необхідна для роботи виборчої комісії, виборчі кабінки та урни для голосування (див. додаток Л).

У пропонованому сценарії навчально-ділової гри задіяні декілька основних акторів (учасників), кожен із яких виконує свою роль: кандидати/партії та їх команди (кількість може бути різною), виборці та виборчі комісії (Центральна/ЦВК, територіальні/ТВК – залежно від обраної моделі гри: обласні, районні, міські, селищні, сільські виборчі комісії, а також комісії, котрі безпосередньо організовують голосування на дільницях – дільничні виборчі комісії/ДВК), громадські організації, ЗМІ, спостерігачі та ін. Їх кількість, склад і функції визначаються організатором виходячи з конкретних умов проведення ділової гри та нормативно-правових актів, що регламентують виборчий процес. Виборча комісія, відповідно до повноважень, передбачених виборчим законодавством, приймає принципові рішення щодо порядку висунення та реєстрації кандидатів/партій, відповідності їх програм чинному законодавству, припинення порушень. До виборчої комісії можуть надходити заяви, скарги та пропозиції учасників гри або виборців, на які вона зобов'язана відреагувати відповідним чином.

Особлива роль під час навчально-ділової гри відводиться групі аналізу, завданням якої є постійне спостереження за перебігом гри, фіксація початкових і кінцевих параметрів, проміжних результатів (початковий, поточний, підсумковий моніторинг), і навіть аналіз гри загалом після її завершення. Таким чином група аналізу оцінює дії команд і кандидатів (виконання завдань, використання наочної агітації, точність та

.....
нестандартність прийнятих рішень), виходячи з їхньої політичної ефективності, фіксує й оцінює діяльність інших акторів (учасників). Після закінчення гри група аналізу спільно з основними акторами (учасниками) може випустити інформаційно-аналітичний матеріал або підготувати звіт.

Організатор гри (ведучий) не тільки спрямовує та коригує хід модельованого процесу, а й надає інформацію, спрощуючи або ускладнюючи перебіг гри. Одним із найскладніших завдань керівника (організатора) є забезпечення рівних ігрових умов для всіх учасників (акторів).

Учасники модельованого сценарію можуть вирішувати навчальні та виконувати практичні завдання (наприклад, провести дебати, прес-конференцію, зустріч із виборцями, виступити із заявою тощо). Таким чином вони опановують різні види та форми електоральної діяльності. З метою підвищення якості проведення навчально-ділової гри командам може бути запропоновано виконати декілька домашніх завдань.

На початку другого етапу учасники навчально-ділової гри повинні орієнтуватися у відповідній нормативно-правовій базі. Окрім того, команди кандидатів/партій самостійно визначають власну назву, основний девіз або слоган, символіку та атрибутику, готують передвиборну програму та висувають кандидата/список кандидатів. Команди-учасниці можуть проводити самостійні заняття. Досить ефективним є використання прийому, що дозволяє розділити команду на дві-три групи та провести, наприклад, прес-конференцію або дебати. У цьому випадку кожен кандидат отримує необхідні навички спілкування з представниками ЗМІ, вчиться орієнтуватися в умовах жорсткого ліміту часу, відповідати на компрометуючі запитання. Застосування подібного роду технік підвищує психологічну стійкість кандидата, дозволяє йому впевненіше почуватися на громадських заходах, заздалегідь виявити слабкі місця та недоліки своєї передвиборної програми. Слід також зазначити, що подібні

.....
методики активно використовуються професійними політтехнологами під час роботи з реальними кандидатами.

У процесі підготовки до заключного етапу, кандидати/партії та їхні команди повинні проаналізувати хід гри, власні успіхи та невдачі, дії конкурентів і виборчої комісії, а також реакцію електорату на передвиборну агітацію. Таким чином, ігрове моделювання виборів дозволяє визначити та апробувати чинні політичні механізми, проаналізувати стан виборчого законодавства, виробити певні рекомендації для проведення виборчих кампаній у реальних умовах.

Сценарій 2

Метою навчально-ділової гри, що моделює громадські слухання є ознайомлення учнів з (1) інструментами, які можуть використовувати громадяни для вирішення проблем громадського життя шляхом діалогу та пошуку компромісу, тобто з урахуванням інтересів усіх сторін, (2) процесом організації та проведення громадських слухань, (3) аналіз активної ролі громадян у процесах прийняття рішень на місцевому/локальному рівні. Проведення симуляції громадських слухань допоможе учням зрозуміти цей процес та апробувати на практиці навички активної громадянської участі. Оскільки предметом громадських слухань можуть бути будь-які проблеми, що належать до відання місцевого самоврядування, запропонований сценарій дозволяє обрати для навчально-ділової гри будь-яке суспільно важливе питання. Важливо, щоб стосовно проблеми існувало декілька точок зору.

Основним завданням навчально-ділової гри є розуміння цінності можливості ділитися своїми поглядами та демонструвати поінформовану позицію щодо суспільно важливих проблем, аналізувати суспільно важливі питання під різними кутами зору, формування навичок створення та донесення раціональних аргументів. Нормативно-правову основу навчально-ділової гри становлять Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Даний перелік потрібно доповнити

Статутом територіальної громади, в межах якої моделюється обговорення, та Положенням про громадські слухання. Учням знадобиться також роздатковий матеріал до ділової гри «Громадські слухання», який організатор повинен підготувати завчасно.

У пропонованому сценарії, аналогічно до попереднього, задіяні декілька основних акторів (учасників), кожен із яких, відповідно, виконує свою роль: державні службовці та посадові особи органів місцевого самоврядування, громадяни, інститути громадянського суспільства, експерти, ЗМІ та ін. Кількісний склад зацікавлених сторін визначається організатором виходячи з конкретних умов проведення гри та предмету громадських слухань.

На початку навчально-ділової гри вчителю пропонується обговорити з учнями різні інструменти, які громадяни можуть використовувати для участі у формуванні та реалізації державної політики. Важливо попросити учнів висловити свою думку стосовно того, який з інструментів вони вважають найбільш ефективним, і аргументувати свою позицію. Після короткого обговорення вчитель пояснює учням, що вони матимуть можливість попрактикувати один з інструментів під час навчально-ділової гри «Громадські слухання».

Вчитель модерує, спрямовує та коригує хід модельованого процесу, за потреби надає або уточнює інформацію. Одним із найскладніших завдань модератора є забезпечення рівних ігрових умов для всіх учасників навчально-ділової гри. Учасники модельованого сценарію опановують різні види та форми громадянської участі, в процесі виконання навчальних і практичних завдань.

Наступний етап вчитель розпочинає з огляду процесу навчально-ділової гри, після чого об'єднує учнів або пропонує їм самотійно об'єднатись у невеликі групи та призначає їм ролі відповідно до сценарію. Учні працюють в команді, визначають позицію, яку вони будуть відстоювати у рамках своєї ролі та

.....
формулюють твердження на підтримку своєї позиції. Окрім того вони готуються до виступів (тривалість виступу 3-5 хвилин). Кільком учням (2-3) можна назначити ролі експертів, відповідальних, небайдужих, компетентних осіб, тобто фахівців, які попередньо ознайомилися з предметом обговорення та можуть чітко і доступно висловити свою думку. Виступи експертів повинні бути змістовними, яскравими та задавати тон всьому обговоренню. Модератор роздає матеріали для прочитання і дає групам час на підготовку (див. додаток М).

Зазвичай громадські слухання відбуваються за наступним сценарієм/планом:

- 1) вступне слово ведучого (представника органу державної влади або місцевого самоврядування) стосовно питання/питань, що виноситься/вносяться на громадського слухання, оголошення основних правил і регламенту;
- 2) привітання керівництва територіальної громади;
- 3) презентація пропозиції;
- 4) виступи експертів;
- 5) обговорення учасниками громадських слухань, питання – відповіді та виступи;
- 6) підсумкове слово керівництва територіальної громади;
- 7) закриття громадських слухань.

Під час заключного етапу, учасники повинні проаналізувати хід гри, власні успіхи та невдачі, дії інших акторів. Можна задати учням питання, які допоможуть їм проаналізувати отриманий після вправи досвід, наприклад:

Наскільки важко або легко Вам було представляти відповідну роль?

Які твердження, на Ваш погляд, були найбільш переконливими?

Чому Ви навчилися у процесі навчально-ділової гри?

Наскільки важливою, на Ваш погляд, є участь громадян у вирішенні суспільно важливих проблем?

Чи можете Ви використовувати набуті навички у власному житті?

Таким чином навчально-ділова гра є ефективною інтерактивною технологією у системі громадянської освіти, яка, незважаючи на свою простоту, вимагає від організаторів ґрунтовної теоретичної підготовки, наявності хоча б мінімального практичного досвіду участі в модельованому процесі, чіткої організації запланованих заходів, значних ресурсних і часових затрат. Однак, підсумкові результати, як правило, ілюструють відчутне покращення якості набутих знань, їх відповідність вимогами сьогодення. Використання методу навчально-ділової гри в системі громадянської освіти підвищує інтерес учнів до навчального процесу та помітно його активізує.

Інтерактивні техніки в системі громадянської освіти органічно доповнюють класичні методи. Використання інтерактивних форм роботи сприяє досягненню високих результатів шляхом активізації продуктивного мислення учнів. В сучасному педагогічному арсеналі існує достатня кількість різноманітних інтерактивних методик, технік і технологій для ефективного навчання громадянської освіти. Інтегрування інтерактивного компоненту в систему громадянської освіти дозволяє інтенсифікувати й оптимізувати процес навчання, полегшує формування навчальної і пізнавальної діяльності учнів, дозволяє застосовувати творчий підхід до засвоєння навчального матеріалу, аналізувати отриману інформацію з різних сторін, формулювати, висловлювати та аргументувати власну думку. Громадянська освіта є цілісним процесом, а використання інтерактивних технік і технологій дозволяє розвивати навички учнів, сприяти їх мотивації до навчання та забезпечує легкість запам'ятовування відтворення навчального матеріалу.

Використані джерела

1. Гриньова М., Іванюк І., Парашенко Л. Громадянська парламентська просвіта в закладах освіти України. Аналітичний звіт за результатами

- соціологічного опитування освітян та учнів / За загальною редакцією Паращенко Л. Київ, 2021. URL: <https://radaprogram.org/publications>
2. Лобода О.М. Застосування інноваційних технологій в освіті України. *Сучасна молодь в світі інформаційних технологій*: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф., м. Херсон, 15 трав. 2020 р. ХДАУ, 2020. С. 71–73.
  3. Методичні рекомендації для вчителів загальноосвітньої школи з питань висвітлення тем (модулів) «Виборчий процес», «Політична система в Україні: участь громадян», «Законодавство для молоді» і «Молодь в урядових програмах» як складових громадянської освіти / Н.А. Амелюченко. Київ, 2017. 88 с.
  4. Нова українська школа в дії: актуальні проблеми методик навчання та стратегії розвитку: матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції (12 травня 2021 року). Рівне: РДГУ, 2021 р. 200 с.
  5. Остапчук Д., Мирончук Н.М. Інтерактивні методи навчання у вищих навчальних закладах. *Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном* : збірник наукових праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С.С. Вітвицької, к.п.н., доц. Н.М. Мирончук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 140-143.
  6. Ротар Н. Технологія використання PBL-method у підготовці бакалаврів за спеціальністю 052-Політологія (на прикладі викладання курсу «Публічна політика»). *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., Чернівці, 10 квітня 2017 р. Чернівці: Букрек, 2017. С. 221–225.
  7. Centrum Edukacji Obywatelskiej. Przegląd aktywnych metod nauczania. URL: http://www.ceo.org.pl/sites/default/files/news-files/przegląd_aktywnych_metod_nauczania.pdf
  8. De Graaff E, Kolmos A. Characteristics of Problem-Based Learning. *Int. J. Engng Ed.* 2003. Vol. 19. No. 5. PP. 657–662. URL: <https://www.ijee.ie/articles/Vol19-5/IJEE1450.pdf>
  9. Fullan M., Quinn J., Drummy M., Gardner M. Nowa wizja edukacji. Przyszłość uczenia się. Wspólna publikacja New Pedagogies for Deep Learning i Microsoft Education. 2020. URL: <http://aka.ms/HybridLearningPaper>
  10. VARK: a guide to learning preferences. URL: <http://vark-learn.com>

РОЗДІЛ 6. ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНІКИ
У СИСТЕМІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

.....

11. Yakovleva N., Yakovlev E. Interactive teaching methods in contemporary higher education. *Pacific Science Review*. Volume 16. Issue 2. June 2014. PP. 75-80. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1229545014000175>

ПІСЛЯМОВА

Значення громадянської освіти складно перебільшити. Особливо в умовах, коли ворог зазіхає на саме існування та майбутність державності України, можливості та перспективи розвитку нашого суспільства та нації. В нашій країні накопичено значний досвід формування нового покоління громадян. Його продовжують творити в закладах середньої і вищої освіти, в системі післядипломної освіти, а також завдяки діяльності інститутів громадянського суспільства. За роки незалежності закладені основні теоретичні засади, формуються концептуальні, та, на жаль, із більшим запізненням нормативно-правові основи реалізації цілей та завдань сучасної демократичної освіти громадян. Накопичується як загальнонаціональний, так і локальний і регіональний досвід викладання курсів із циклу громадянської освіти.

Всі автори цього Посібника також причетні як до наукового вивчення системи громадянської освіти в Україні та за її межами, так і мають практичний досвід участі в її реалізації упродовж багатьох років. Здобуті нами наукові знання і практичні навички мають стати у нагоді викладачам суспільно-політичних дисциплін, які й забезпечують викладання предметів з громадянської освіти в Чернівецькій області та в інших регіонах України.

Ми намагалися охопити у своїх текстах як історичні витoki поняття і змісту громадянської освіти, аналіз різних її моделей, так і розглянули національні здобутки і виклики, регіональні досягнення у цій царині. Значна увага приділена питанням вибору сучасних методів і методик викладання курсів із громадянської освіти, інтерактивного інструментарію в системі взаємодії викладача і вчителя зі своїми учнями. В Посібнику розкривається значення урахування регіональної специфіки для досягнення належних результатів у навчальному процесі. Такий широкий

.....
спектр тем, що розглянуті авторами, дозволить вчителям і викладачам подивитися дещо з інших позицій на певні складові власного педагогічного досвіду, оцінити його сильні сторони та визначити для себе можливості подальшого вдосконалення власної педагогічної майстерності.

Авторський колектив усвідомлює невичерпність проблем розвитку форм і методів викладання предметів із громадянської освіти, необхідність постійного оновлення змісту уроків та позакласних заходів. Ми, разом із нашими колегами - викладачами та вчителями, працюємо і надалі над тим, щоби справа формування свідомих, відповідальних і активних громадян України була визнаним і шанованим пріоритетом освітянської діяльності, а сам навчальний процес став моделлю формування гідного майбутнього нашої України — сильної, єдиної, стійкої, нездоланої і гідної поваги своїх громадян і всього світу.

Сподіваємося, що виконана нами праця принесе користь тим, для кого вона пророблена і стане черговою сходинкою у побудові дієвого громадянського суспільства в нашій демократичній європейській державі. Будемо вдячні за критичні зауваження, побажання та рекомендації від практиків і дослідників громадянської освіти. Просимо надсилати їх на електронну адресу кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (dpspa@chnu.edu.ua), з роботою якої прямо чи опосередковано пов'язана професійна діяльність авторського колективу цього навчально-методичного видання.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА РАДА

ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

58000, м. Чернівці, вул. І.Франка, 20 ; тел./факс (0372) 52-73-36; 51-19-03. E-mail: cv_ipo@ukr.net

НАКАЗ

від " 27 " жовтня 2017 р.

№ 81/од

Про завершення дослідно-експериментальної роботи на базі ліцею №2 управління Чернівецької міської ради

На виконання наказу Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації від 11.01.2013 №22 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі ліцею № 2 Чернівецької міської ради» (директор Сігітов А.І.) упродовж січня 2013 р. – вересня 2017 р. проводилася дослідно-експериментальна робота за темою «Формування ключових компетентностей учнів ліцею через систему європейських цінностей». Ініціатором створення такого майданчика виступив проф. Круглашов А.М., а науковими координаторами дослідно-експериментального майданчика були: Кафедра Жана Моне Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича в складі кафедри політології та державного управління і кафедра методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

Відповідно до програми функціонування дослідно-експериментального майданчика було розроблено три програми спецкурсів («Сучасні процеси європейської інтеграції», «Взаємини України та Європейського Союзу», «Основи державного управління, місцевого самоврядування та державної служби в Україні»), які отримали гриф МОНу. За розробленими програмами на базі ліцею №2 упродовж 2015 - 2017рр. науковцями кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління Чернівецького національного університету викладалися відповідні спецкурси для учнів 10-

ДОДАТКИ

.....
11 класів, які дозволили цілеспрямовано і систематично розвивати ключові компетентності учнів у процесі їх навчання.

У рамках проведення дослідно-експериментальної роботи на базі ліцею №2 проведено педагогічні експерименти з метою моніторингу ефективності розробленої системи педагогічних впливів, що забезпечують розвиток ключових компетентностей учнів навчального закладу щодо їх уявлення про систему європейських цінностей та започатковано щорічний регіональний конкурс учнівських творів-есе, привселюдний їх захист на щорічній обласній учнівській конференції «Український вимір процесів європейської інтеграції». Розроблене відповідне Положення про його проведення, яке затверджувалося наказами Департаменту освіти і науки Чернівецької ОДА. Захід проводився щорічно на базі ліцею № 2 Чернівецької міської ради напередодні дня Європи у травні 2013-2017 рр. За цей період у I етапі (районному/міському) конкурсу взяло участь 253 учні ЗНЗ області, а на II етапі (обласному) 78 школярів, з яких – 30 учнів визначено переможцями.

Результати експерименту обговорювалися на засіданні Ради директорів Чернівецької області 13.06.2016, розглядалися у рамках зустрічі з представниками робочої моніторингової групи національного проекту Європейського Союзу Інституту лідерства, інновацій та розвитку «Національний Еразмус+офіс в Україні» 09.06.2017 з координаторами європейських студій на базі факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, засіданнях кафедри методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін ІІІПОЧО.

Виходячи з вищевикладеного, та на підставі ухвали засідання Вченої ради Інституту післядипломної освіти Чернівецької області від 27.09.2016 (протокол № 3)

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити звіт про завершення дослідно-експериментальної роботи за темою «Формування ключових компетентностей учнів ліцею через систему європейських цінностей», що додається.
2. Оголосити подяку науковим координаторам дослідно-експериментального майданчика та відповідальним виконавцям експерименту:
  - 2.1. Круглашову Анатолію Миколайовичу, завідувачу кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, керівнику Кафедри імені Жана Моне, доктору політичних наук, професору.
  - 2.2. Гев'юк Улянні Юріївні, асистенту кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ
БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ**

.....

- державного управління Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, кандидату політичних наук.
- 2.3. Недокусу Ігорю Степановичу, доценту кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, кандидату політичних наук.
- 2.4. Сігітову Андрію Івановичу, директору ліцею № 2 управління освіти Чернівецької міської ради.
- 2.5. Чебанику Віталію Ігоровичу, викладачу кафедри методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.
- 2.6. Кравчишин Любов Миколаївні, заступнику директора ліцею № 2 управління освіти Чернівецької міської ради.
3. Кафедрі методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін (Сахновський О.Є.):
- 3.1. Забезпечити належне висвітлення результатів дослідно-експериментальної роботи з проблеми «Формування ключових компетентностей учнів через систему європейських цінностей» на курсах підвищення кваліфікації вчителів суспільних дисциплін.
- 3.2. Систематизувати до 01.03.2018 матеріали за результатами функціонування науково-експериментального майданчика та оформити їх у вигляді електронного збірника.
- 3.3. Підготувати до 01.12.2017 клопотання перед Міністерством освіти і науки України щодо надання статусу «Всеукраїнський» конкурсу учнівських наукових робіт «Український вимір процесів європейської інтеграції».
4. Розмістити наказ на інформаційному сайті, Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.
5. Контроль за виконанням наказу покласти на Руду Г.В., заступника директора з науково-навчальної роботи та міжнародних відносин.

Директор

Г.І. Білянін

ЗВІТ**про завершення дослідно-експериментальної роботи за темою
«Формування ключових компетентностей учнів ліцею через систему
європейських цінностей» на базі ліцею № 2 Чернівецької міської ради**

Відповідно до наказу Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації від 11.01.2013 №22 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі ліцею № 2 Чернівецької міської ради» (директор – Сігітов А.І.), за підтримки кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (завідувач – проф. Круглашов А.М.) проводилася дослідно-експериментальна робота за темою «Формування ключових компетентностей учнів ліцею через систему європейських цінностей». Метою цієї роботи було впровадження в освітній процес системи педагогічних впливів, спрямованої на розвиток громадських та освітніх компетентностей учнів ліцею через систему європейських цінностей. Зокрема, у процесі науково-експериментального майданчика передбачено було створити таку систему педагогічних впливів, яка буде біфункціональною, тобто орієнтованою як на формування знань, вмінь і навичок ліцеїстів в системі європейських цінностей, так і на формування ключових компетентностей учнів (соціальних, культурних, інформаційних, саморозвитку та самоосвіти), необхідних їм для подальшого дорослого життя.

Завдання експерименту:

- виявити структуру і уточнити зміст поняття «ключові компетентності» в учнів під час навчання в ліцеї на основі психолого-педагогічної літератури і досвіду вчителів;
- провести констатуючий педагогічний експеримент, з метою обстеження рівня сформованості ключових компетентностей учнів – старшокласників щодо їх уяви про систему європейських цінностей;
- з урахуванням результатів констатуючого експерименту розробити відповідну експериментальну систему (модель) педагогічних впливів із формування ключових компетентностей через систему європейських цінностей;
- створити навчально-методичний комплекс, який буде містити основні змістові лінії шкільного курсу і це дозволить цілеспрямовано та

.....
систематично розвивати ключові компетентності учнів через систему європейських цінностей у процесі їх навчання;

➤ провести експериментальну перевірку (формуючий експеримент) ефективності розробленої системи педагогічних впливів на формування ключових компетентностей учнів середньої і старшої школи ЗНЗ через систему європейських цінностей;

➤ здійснити контрольний педагогічний експеримент із метою перевірки ефективності розробленої системи педагогічних впливів, що забезпечує розвиток ключових компетентностей учнів ліцею щодо їх уявлення про систему європейських цінностей.

Відповідно до програми експериментальної роботи було виконано наступне.

Підготовчий етап (січень – серпень 2013 рр.)

Упродовж січня – серпня 2013 р. визначено та науково обґрунтовано тему, мету та завдання дослідно-експериментальної роботи; проблеми формування ключових компетентностей школярів через систему європейських цінностей; вивчено та проаналізовано психолого-педагогічну і методологічну літературу з проблеми дослідження. Проаналізовано наявні та окреслено необхідні умови (науково-методичні, кадрові, матеріально-технічні, фінансові) для успішної реалізації експерименту.

Окрім того, визначено, що питання організації навчального процесу в умовах модернізації змісту освіти має будуватися з точки зору компетентісного підходу. Першочергової уваги потребують саме ключові компетенції, формування яких проходить у процесі використання новітніх технологій навчання і виховання. Аналіз наукової літератури показав, що пріоритет у розробці проблеми формування ключових компетентностей належить вітчизняним та зарубіжним науковцям, зокрема, В.Бондарю, М.Коломійцю, А.Марковій, А.Орловій, Н.Бібік, О.Сухомлинській, О.Пометун, О.Овчарук, С.Трубачевій, І.Ящук та інші.

Таким чином, означені вище кроки дали можливість, відповідно до програми експерименту у лютому – травні 2013 р., теоретично осмислити шляхи впровадження і розвитку ключових компетентностей школярів через розуміння та засвоєння ними системи європейських цінностей.

Вивчення питання щодо формування ключових компетентностей школярів про європейські цінності показало відсутність передового педагогічного досвіду з даної проблеми. Тому було вирішено виконавцями експерименту, враховуючи кадрове забезпечення ліцею № 2 Чернівецької міської ради (троє педагогів – вчителів суспільних наук, учителів вищої категорії, учителів – методистів) та наукове керівництво експерименту (науковий керівник – Круглашов А.М., доктор політичних наук, професор; наукові консультанти експерименту: Сахновський О.Є., завідувач кафедри методики викладання базових дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, кандидат історичних наук;

ДОДАТКИ

.....
Недокус І.С., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, кандидат політичних наук; Гев'юк У.Г., викладач кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, кандидат політичних наук; виконавець – Сігітов А.І., директор ліцею № 2, магістр державного управління; Чебанік В.І., викладач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін (ІІІОЧО), створити відповідне навчально-методичне забезпечення для викладання окремих спецкурсів, які б поширювали комплексні знання про Європу, які необхідні на сучасному етапі розвитку нашої держави громадянину України для активної участі в суспільно-політичному розвитку власної держави, яка прагне стати повноцінним членом Європейською Союзу.

Діагностично-констатувальний етап (вересень 2013 – квітень 2014 рр.)

Упродовж діагностично-констатувального етапу (вересень 2013 – квітень 2014 рр.) визначено критерії рівня сформованості системи європейських цінностей в ліцеїстів; проведено констатуючий педагогічний експеримент (інструментарій – анкетування), у процесі якого виявлено співвідношення між процесом засвоєння знань, вмінь і навичок та розвитком європейських цінностей в учнів ліцею. При підведенні підсумків даного етапу дослідно-експериментальної роботи виявлено середній рівень знань про європейські демократичні здобутки та особливості становлення демократичного суспільства в Україні. Тому було визначено наступні пріоритетні завдання: детально ознайомити ліцеїстів з позитивним європейським досвідом, сприяти формуванню їх демократичної поведінки та комунікативної взаємодії.

Означені завдання вирішено зреалізувати через розробку спецкурсів та проведення щорічного регіонального конкурсу учнівських творів-есе, привселюдний їх захист на щорічній обласній учнівській конференції «Український вимір процесів європейської інтеграції».

Формувальний етап (травень 2014 – серпень 2015 рр.)

Учасниками експерименту розроблено та схвалено Вченою радою Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області три програми спецкурсів, які дозволили цілеспрямовано і систематично розвивати ключові компетентності учнів в процесі їх навчання.

Програмою спеціалізованого курсу «Сучасні процеси європейської інтеграції» для 11 класу (17 год.) (укладачі : Круглашов А.М. – завідувач кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, доктор політичних наук, професор,

Гев'юк У.Ю. – асистент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, кандидат політичних наук) передбачено вивчення основних особливостей виникнення, розвитку і трансформації процесів європейської інтеграції, проблем і тенденцій її розвитку, сучасної співпраці України з країнами Європейського Союзу, головних проблем і перспектив її вступу до ЄС.

У результаті засвоєння навчального курсу учні навчилися: визначати тенденції розвитку європейської інтеграції в цілому; аналізувати тенденції трансформації політичної системи ЄС; виявляти характерні риси окремих складових правової системи ЄС; визначати особливості функціонування основних інституцій ЄС; аналізувати передумови, фактори і тенденції розширення Європейської спільноти; виявляти головні проблеми реалізації євроінтеграційних прагнень України; оцінювати ймовірні сценарії вступу України до ЄС.

Для ефективного опанування учнями навчального курсу “Сучасні процеси європейської інтеграції” використовувалася інтенсивна самостійна робота з різноманітними джерелами інформації: збірниками документів, законодавчими актами, підручниками, навчальними посібниками, енциклопедіями, словниками, науковими монографіями та статтями, науково-популярною літературою тощо.

Структурно програма спецкурсу складається з 10 тем. Відповідно до сучасних вимог, окремо прописані вимоги до рівня компетентностей учнів при вивченні кожної з тем. Усе це надало їй більшої внутрішньої структурованості та довершеності.

Метою наступного факультативного курсу «Взаємини України та Європейського Союзу» для учнів 10 класу (17 год.) (автори: Круглашов А.М. – завідувач кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, доктор політичних наук, професор; Недокус І.С. – доцент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, кандидат політичних наук) є поглиблення в учнів знань щодо розвитку взаємовідносин України і ЄС, державної політики України у сфері європейської інтеграції, ознайомлення з основними напрямками співробітництва України та Європейського Союзу.

Опанування даного курсу дало можливість оновити поінформованість і знання учнів про сучасний стан і перспективи розвитку відносин України та ЄС; розвивати їх здатність орієнтуватися у змінах, які відбулися у порядку формування та реалізації державної політики України у сфері європейської інтеграції в контексті реалізації сучасних реформ в нашій державі.

ДОДАТКИ

.....
Структурно програма факультативного курсу складається з 4 тем. Відповідно до сучасних вимог, окремо прописані вимоги до рівня компетентностей учнів при вивченні кожної з тем.

Програма третього спецкурсу «Основи державного управління, місцевого самоврядування та державної служби в Україні» для учнів 11 класу (17 годин) (укладачі: Круглашов А.М. – завідувач кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, доктор політичних наук, професор; Сігітов А.І. – директор Чернівецького ліцею № 2, магістр державної служби, вчитель історії та суспільних дисциплін) спрямована на розвиток правової і громадянської компетентності, відповідних ціннісних орієнтирів, умінь, навичок школярів, формування активної громадянської позиції, загальнолюдських моральних якостей, правової культури, мотивації до соціальної активності.

В основу вивчення курсу покладено ідею громадянського суспільства, яка зокрема полягає в тому, що набуття особою знань, умінь і навичок у галузі управління суспільством перетворює її зі споживача наданих державою послуг в активного учасника суспільного життя, який свідомо визначає свої загальнолюдські потреби, сприяє створенню відповідних умов їх досягнення та реалізації.

Вивчення даного спецкурсу дало можливість учням навчитися розкривати зміст основних конституційних прав громадян, пояснювати механізм забезпечення законності й гуманізму самоврядної діяльності, демонструвати знання правових та етичних норм при розгляді скарг, пропозицій, інших звернень громадян. Пропоновану програму з «Основи державного управління, місцевого самоврядування та державної служби в Україні» для 11-х профільних класів укладено, виходячи з цілей, вимог і змісту навчання, закладених у Державному стандарті освіти (освітня галузь «Суспільствознавство») та відповідно вимог до профільної школи.

Усі вищезазначені спецкурси отримали гриф МОНУ (протокол № 2 від 28.10.2014; накази МОНУ від 03.08.2015 № 14. 1/12 Г – 370). Упродовж 2014-2017 рр. дані спецкурси викладалися авторами на базі ліцею № 2 Чернівецької міської ради.

З метою сприяння поширення об'єктивних знань про Європу, процесів української євроінтеграції, заохочення учнівської молоді до критичного, самостійного мислення запроваджено проведення щорічного конкурсу учнівських наукових творів-есе, які упродовж 2013 – 2017 рр. привселюдно захищалися на обласній учнівській конференції «Український вимір процесів європейської інтеграції». Розроблено відповідне Положення про його проведення, яке затверджувалося наказами Департаментом освіти і науки Чернівецької ОДА.

Захід проводився щорічно на базі ліцею № 2 Чернівецької міської ради напередодні дня Європи у травні 2013-2017 рр. За цей період у I етапі

.....
(районному/міському) конкурсу взяло участь 253 учні ЗНЗ області, а на II етапі (обласному) 78 школярів, з яких – 30 учнів визначено переможцями.

Відповідно до Положення у травні 2013-2016 рр. переможці нагороджувалися преміями (I місце – 1 тис. грн.; II місце – 700 грн.; III місце – 500 грн.) та цінними подарунками. Основними спонсорами при нагородженні виступали науковий керівник експериментального майданчика, професор Круглашов А.М. та частково наукові консультанти і виконавці майданчика.

У травні 2017 р. змінено розмір премій (I місце – 1 500 грн.; II місце – 750 грн.; III місце – 500 грн.) відповідно до прийнятої Комплексної програми для підвищення якості національно-патріотичного виховання дітей та молоді Чернівецької області на період 2017 – 2021 рр.

Підсумковий етап (вересень 2015 – червень 2017 р.)

Поруч із продовженням основної діяльності в рамках роботи експериментального майданчика здійснено контрольний моніторинг результатів дослідницької роботи в його межах (інтерв'ювання, анкетування учнів 10-11 класів).

У процесі аналізу та узагальнення отриманих даних, виявлено, що респонденти вважають важливими такі соціальні та громадянські цінності, які допомагають їм зберегти та відновити загальний культурний рівень суспільства: толерантність (100%), взаємодопомога (75 %), рівність (62,5%), братерство (50%), громадянство (25%), професійна підготовка (25%). Визначаючи основні компетенції, які необхідні громадянам для особистої реалізації та розвитку, активного громадянського життя, учасники експерименту зазначили: загальні знання мов (50%), спілкування рідною (50%) та іноземною (50%) мовами, ініціативність та практичність (75%).

Відповідаючи на запитання, що найбільше зацікавило їх при викладанні спецкурсів, значна частина ліцеїстів (85%) зазначила, що навчилися не тільки визначати основні тенденції розвитку європейської інтеграції, а й ознайомилися з культурою Європи, структурою влади та визначними датами ЄС; культурою і традиціями різних європейських народів; ознайомилися з органами ЄС, розглянули функції Європарламенту; проводили різні заходи, обговорювали колективно та командно теми щодо євроінтеграції. Найбільше зацікавили такі теми спецкурсів: «Взаємини Європи з Україною», «Правові засади співпраці України та ЄС», «Економічні та політичні зв'язки країн – учасниць ЄС», «Інституційні агенти, стан виконання Угоди про асоціацію», «Безвізовий режим з ЄС». Майже 95 % учнів зазначили, що під час вивчення спецкурсів вони дізналися багато нового для себе і у них змінювалося бачення навколишнього світу, отримали додаткові знання, що поглиблювали і розширювали зміст окремих розділів профільних предметів.

ДОДАТКИ

.....

Результати науково-дослідницького експерименту показали значний розвиток практико-орієнтованого аспекту знань ліцеїстів, здобутих у процесі навчання, а також здійснення професійної підготовки старшокласників.

Викладання науковцями розроблених спецкурсів дало можливість розвивати особливу атмосферу навчальної діяльності в атмосфері співробітництва. Позитивно, що розроблені та апробовані програми спецкурсів вже використовуються в окремих ЗНЗ м. Чернівці, Заставнівського та Хотинського районів та за межами нашого регіону, зокрема в Вінницькій та Київській областях. Усі програми спецкурсів розміщені на сайті МОНУ.

Про хід науково-дослідного експерименту та його результати за окремими етапами опубліковано у 9 статтях інформаційно-методичної газети «Освіта Буковини», віснику «Освітній простір». Вони розкриті також у Матеріалах VII Міжнародної наукової конференції «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (7 квітня 2017 р., м. Чернівці), у збірнику наукових праць за матеріалами Четвертої Міжнародної науково-практичної конференції «Людина віртуальна: нові горизонти» (20 - 21 березня 2017 р., Монреаль), Міжнародної науково-практичної конференції Європейські студії в Україні: здобутки, виклики та перспективи» (2. червня 2017, м. Київ). та в II томі Збірника наукових праць «Регіоналізм та інтеграція», який видає Науково-дослідний інститут європейської інтеграції та регіональних досліджень ЧНУ імені Ю. Федьковича. Програма спецкурсу «Взаємини України та Європейського Союзу» для учнів 10 класу надрукована в методичному виданні «Історія України».

Результати експерименту доповідались на засіданні Ради директорів Чернівецької області 13 червня 2016 р. в присутності керівництва Департаменту освіти та науки ЧОДА, а також розглядалися у рамках зустрічі з представниками робочої моніторингової групи національного проекту Європейського Союзу Інституту лідерства, інновацій та розвитку «Національний Еразмус+офіс в Україні», яка відбулася 9 червня 2017 року з координаторами європейських студій на базі факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Додаток Б

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Департаменту
освіти і науки
14.02.2019 № 70

ЗАЯВКА

на проведення дослідно-експериментальної роботи за темою
«Розвиток громадянської освіти старшокласників в умовах
формування полікультурного українського суспільства»
на базі закладів освіти області

Актуальність дослідження. Сучасні соціокультурні процеси, що відбуваються в Україні, диктують необхідність не тільки теоретичного осмислення громадянської освіти, що відображено певним чином в нормативно-правових актах (Конституції України, Законі України «Про освіту», Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки, Національній стратегії у сфері прав людини, Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті, Концепції громадянської освіти в Україні та інші). Важливість громадянської освіти школярів зумовлена новими соціально-політичними реаліями українського суспільства, пошуком спільних для громадян демократичних цінностей і національних ідеалів, участю України в загальносвітових політичних, економічних і соціокультурних процесах. Це потребує освіти для демократичного громадянства через якісне формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молодої людини до усвідомленого вибору шляхом критичного аналізу різних можливостей та варіантів, активної участі в суспільних процесах, установлення конструктивних відносин на засадах соціального партнерства.

Особливу роль у виокремленні громадянської освіти, як сектору, відіграють ті процеси, що пов'язані з інтеграцією України у європейський та світовий освітній простір. Таким чином, одним із основних соціальних замовлень у школі є формування й розвиток здатності школярів до життя й діяльності у правовій демократичній державі, яка обрала собі перспективу членства в ЄС.

Історичне минуле Чернівецької області, що сформувало полікультурну (поліетнічну) спадщину, сприяє формуванню регіонального досвіду з громадянської освіти. Тому створення регіональної моделі громадянської освіти є важливим напрямком формування громадянських якостей молоді на основі відповідного історико-генетичного та соціально-педагогічного аналізу, створення умов учням щодо набуття досвіду

ДОДАТКИ

.....
громадянської дії, демократичної поведінки та комунікативної взаємодії.

Необхідність поєднання актуальних і перспективних завдань освітнього процесу вимагає впровадження у практику роботи форм, засобів та прийомів громадянської освіти, які сприятимуть успішному розвитку та соціалізації особистості, формуванню її національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей, дослідницьких та аналітичних навичок та професійних якостей. Це і зумовило вибір теми дослідно-експериментальної роботи «Розвиток громадянської освіти старшокласників в умовах формування полікультурного українського суспільства» на базі закладів освіти області.

Мета експерименту: впровадження в освітній процес системи соціально-педагогічних впливів на розвиток громадянської компетентності старшокласників в процесі поєднання їх загальних (світових та національних) та полікультурних, регіональних компонентів.

Об'єкт дослідження: освітній процес навчання учнів в середній і старшій школі закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО).

Предмет дослідження: громадянська освіта старшокласників в умовах формування полікультурного українського суспільства.

Відповідно до мети, об'єкта та предмета дослідження сформульовано **гіпотезу дослідження**, яка полягає в тому, що існує принципова можливість такої організації освітнього процесу для учнів загальної середньої школи, за якої поряд із формуванням фундаментальних знань, вмінь і навичок відбувається цілеспрямоване формування їх особистісних якостей та ціннісних орієнтирів, які має громадянин демократичного суспільства, вчить громадянської участі та відповідальності. Гіпотеза буде підтверджена, якщо вдасться створити таку систему педагогічних впливів, яка буде володіти наступними властивостями:

- формування ціннісних орієнтирів людини і громадянина, що є принципом компетентнісного навчання та розвиток демократичних цінностей, поведінкових настанов, практичних навичок, знань;
- система формування ключових компетентностей учнів буде реалізовуватись упродовж тривалого періоду навчання (4-5 років);
- система біфункціональна, тобто орієнтована як на формування знань, вмінь і навичок щодо системи європейських цінностей, так і на формування ключових компетентностей учнів (соціальних, культурних, інформаційних, саморозвитку та самоосвіти).

Об'єкт, предмет, мета і гіпотеза зумовили необхідність розв'язання таких завдань експерименту:

1. Виявити структуру і уточнити зміст поняття «громадянська освіта» учнів під час навчання в закладі загальної середньої освіти на основі

.....
психолого-педагогічної літератури і аналізу відповідного регіонального досвіду.

2. Провести констатуючий педагогічний експеримент, з метою обстеження рівня сформованості ключових компетентностей учнів – старшокласників щодо їх уяви про національну самосвідомість та громадянську позицію.
3. З урахуванням результатів констатуючого експерименту розробити відповідну експериментальну систему (модель) педагогічних впливів щодо розвитку політичної, правової, соціальної, культурної, медійної грамотності та ключових компетентностей учнів через оволодіння системою європейських цінностей.
4. Створити навчально-методичний комплекс, який буде містити основні змістові лінії шкільного курсу і це дозволить цілеспрямовано та систематично розвивати соціально-гуманітарні знання та орієнтацію навчання учнів на дослідження важливих суспільних понять, явищ та їхньої взаємодії у різних контекстах — особистісному, місцевому, національному і глобальному.
5. Провести експериментальну перевірку (формуючий експеримент) ефективності розробленої системи педагогічних впливів на формування політичної, правової, соціальної, медійної грамотності та ключових компетентностей через систему європейських цінностей учнів середньої і старшої школи ЗНЗ.
6. Здійснити контрольний педагогічний експеримент з метою перевірки ефективності розробленої системи педагогічних впливів, що забезпечує розвиток політичної, правової, соціальної, медійної грамотності та ключових компетентностей через систему європейських цінностей.

Теоретико-методологічна основа експерименту

Аналіз досліджень показав, що пріоритет в розробці проблеми формування громадянської освіти належить вітчизняним та зарубіжним науковцям, зокрема О.Сухомлинській, О.В. Овчарук, Н.Г. Протасовій, А.Г. Полтавцеву, В.Вайдінгер, Р.Голлоб, П.Крапф та інші.

База експерименту – Чернівецький ліцей № 2 Чернівецької міської ради; Чернівецька гімназія № 5 Чернівецької міської ради; Чернівецька ЗОШ № 2 І-ІІІ ст. Чернівецької міської ради; Глибоцький ліцей; Сторожинецький ліцей;

Сторожинецька гімназія; Новоселицька ЗОШ № 3 І-ІІІ ст.; Новоселицька гімназія; Новоселицький ліцей; Боянська ЗОШ І-ІІІ ст. Новоселицького району; Кіцманська гімназія.

.....
Термін проведення експерименту: 2019-2023 рр.

Етапи проведення експерименту:

Підготовчий (березень – серпень 2019 рр.)

- визначення та наукове обґрунтування теми, мети та завдань дослідно-експериментальної роботи;
- теоретичне осмислення психолого-педагогічної і методологічної літератури з проблеми дослідження;
- виявлення структури і змісту поняття «громадянська освіта» учнів під час навчання в старшій школі;
- виділення ознак ключових компетентностей та демократичних цінностей, та їх виявів в учнів старшої школи;
- вивчення і аналіз передового педагогічного досвіду з розвитку громадянської освіти учнів;
- підведення підсумків підготовчого етапу дослідно-експериментальної роботи.

Діагностично-констатувальний (вересень 2019 – квітень 2020 рр.)

- визначення критеріїв рівня сформованості системи громадянської освіти;
- проведення констатуючого педагогічного експерименту і обстеження школярів;
- виявлення співвідношення між процесом засвоєння знань, вмінь і навичок та розвитком громадянської освіти в учнів ЗЗСО;
- підведення підсумків діагностично-констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи.

Формувальний (травень 2020 – серпень 2021 рр.)

- створення навчально-методичного комплексу, який дозволить цілеспрямовано і систематично розвивати ключові компетентності учнів в процесі їх навчання;
- проведення формувального педагогічного експерименту;
- підведення підсумків формувального етапу дослідно-експериментальної роботи;
- внесення, якщо необхідно, коректив у дослідно-експериментальну роботу;
- проведення контрольного експерименту;
- здійснення обрахування, аналізу та узагальнення отриманих даних;
- порівняння результатів дослідно-експериментальної роботи з поставленою метою та завданнями;

- здійснення корекції системи педагогічних впливів та навчально-методичного комплексу;
- підготовка наукового звіту за результатами дослідно-експериментальної роботи.

Організаційно-кадрове забезпечення експериментальної роботи:

Науковий керівник:

Круглашов А.М., завідувач кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, доктор політичних наук, професор.

Керівник:

Чебаник В.І., викладач кафедри методики викладання базових дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, кандидат політичних наук.

Наукові консультанти:

Ротар Н.Ю., доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича;

Сахновський О.Є., завідувач кафедри методики викладання базових дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, кандидат історичних наук;

Недокус І.С., доцент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, кандидат політичних наук.

Відповідальні виконавці:

Сігітов А.І., директор ліцею № 2 Чернівецької міської ради;

Мінакова Т.Г., директор Чернівецької гімназії № 5 Чернівецької міської ради;

Покальська О.М., директор Чернівецької ЗОШ № 2 I-III ст. Чернівецької міської ради;

Глобак Д.І., директор Глибоцького ліцею;

Багрій В.І., директор Сторожинецького ліцею;

Алієва С.П., директор Сторожинецької гімназії;

Кока С.А., директор Новоселицької ЗОШ № 3 I-III ст.;

Петров О.М., директор Новоселицької гімназії;

Калістрок І.М., директор Новоселицького ліцею;

Бота А.В., директор Боянської ЗОШ I-III ст. Новоселицького району;

Гешко В.І., директор Кіцманської гімназії.

ЗАТВЕРДЖЕНО
Наказ Департаменту
освіти і науки
14.02.2019 № 70

Програма
дослідно-експериментальної роботи за темою
«Розвиток громадянської освіти старшокласників в умовах
формування полікультурного українського суспільства»
на базі закладів освіти області
(березень 2019р. – червень 2013 р.)

Етапи	Зміст роботи	Термін виконання	Очікувані результати
1. Підготовчий (березень – серпень 2019 рр.)	Визначення та наукове обґрунтування теми, мети та завдань дослідно-експериментальної роботи	Березень 2019 р.	Наукове обґрунтування, визначення проблем та основних напрямів дослідно-експериментальної роботи
	Вивчення і аналіз психолого-педагогічної і методологічної літератури з проблеми дослідження	Квітень 2019 р.	Теоретичне осмислення шляхів впровадження громадянської освіти
	Виявлення структури і змісту поняття «громадянська освіта» учнів під час навчання в старшій школі; виділення ознак ключових компетентностей та демократичних цінностей, та їх виявів в учнів старшої школи	Травень 2019 р.	Визначення структури і змісту понять «громадянська освіта», «ключові компетентності» учнів в системі старшої школи
	Аналіз наявних і створення необхідних умов (науково-методичних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових) для реалізації експерименту	Червень 2019 р. – Липень 2019 р.	Отримання необхідних даних для організації проведення дослідно-експериментальної роботи
	Підведення підсумків підготовчого етапу дослідно-експериментальної роботи	Серпень 2019 р.	Науковий звіт

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ
БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ**

2. Діагностично-констатувальний (вересень 2019 – квітень 2020 рр.)	Визначення критеріїв рівня сформованості системи громадянської освіти	Вересень 2019 р.	Критерії рівня сформованості системи громадянської освіти
	Проведення констатуючого педагогічного експерименту	Жовтень 2019 р. – лютий 2020 р.	Проміжний звіт. Аналіз і узагальнення даних констатуючого педагогічного експерименту, інтерпретація даних
	Виявлення співвідношення між процесом засвоєння знань, вмінь і навичок та розвитком громадянської освіти в учнів ЗЗСО	Березень 2020 р.	Рівень розвитку громадянської освіти в учнів ЗЗСО
	Підведення підсумків діагностично-констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи	Квітень 2020 р.	Науковий звіт
3.Формувальний (травень 2020 – серпень 2021 рр.)	Розробка дидактичних матеріалів та методичного poradnika	Травень – серпень 2020 р.	Створення навчально-методичного комплексу
	Проведення формувального педагогічного експерименту	Вересень 2020 р. – грудень 2021 рр.	Проміжний звіт. Аналіз і узагальнення даних формувального педагогічного експерименту
	Визначення перспектив подальшого впровадження експерименту	Січень – лютий 2021 р.	Практичне впровадження експерименту
	Формулювання проміжних висновків	Березень 2021 р.	Проміжний звіт
	Підведення підсумків формувального етапу дослідно-експериментальної роботи	Квітень-травень 2021 р.	Науковий звіт

ДОДАТКИ

	Внесення коректив у дослідно-експериментальну роботу	Липень-серпень 2021 р.	Скорегована система педагогічних впливів
4. Підсумковий (вересень 2021 – червень 2023 рр.)	Проведення контрольного експерименту	Вересень – грудень 2021 р.	Проміжний звіт
	Здійснення обрахування, аналізу та узагальнення отриманих даних	Січень 2022 р. – травень 2022 р.	Аналіз і узагальнення даних контрольного педагогічного експерименту
	Порівняння результатів дослідно-експериментальної роботи з поставленою метою та завданнями	Червень 2022 р. – вересень 2022 р.	Рекомендації та корекція системи педагогічних впливів та навчально-методичного комплексу
	Підготовка наукового звіту за результатами роботи	Жовтень 2022 р. – грудень 2022 р.	Науковий звіт за результатами роботи
	Вироблення рекомендацій та здійснення корекції системи педагогічних впливів і навчально-методичного комплексу	Січень 2023 р. – червень 2023 р.	Висновки, рекомендації

Додаток В

УКРАЇНА
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
НАКАЗ

“ 12 ” 04 2021р.

№ 111

Про проведення в закладах освіти області декади громадянської освіти

На виконання законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Стратегії виховання особистості в системі освіти Чернівецької області на 2016-2021 роки, затвердженої рішенням колегії Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації від 15.04.2016 №1/2, Комплексної програми підвищення якості національно-патріотичного виховання дітей та молоді Чернівецької області на 2017-2021 роки, затвердженої 12 сесією обласної ради VI скликання від 24.03.2017 №9-12/17, та з метою формування громадянських і соціальних компетентностей, ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості учнів та студентської молоді, підвищення якості виховного простору у закладах освіти області в дусі національно-патріотичного виховання, реалізації елементів громадянської освіти, за ініціативи та підтримки кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

НАКАЗУЮ:

1. Провести з 19.04.2021 до 13.05.2021 у закладах освіти області декаду громадянської освіти в дистанційному режимі.
2. Затвердити програму проведення декади громадянської освіти у дистанційному режимі, що додається.
3. Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (Г.І. Білянін) забезпечити організаційно-методичний супровід проведення декади громадянської освіти в дистанційному режимі.
4. Керівникам органів управлінь/відділів освітою територіальних громад, директорам Центрів професійного розвитку педагогічних працівників:

ДОДАТКИ

4.1. Забезпечити організацію та проведення у закладах освіти декади громадянської освіти в дистанційному режимі.

4.2. Забезпечити висвітлення заходів декади громадянської освіти на інформаційних сайтах управлінь/відділів освітою територіальних громад, закладів освіт області.

4.3. Поінформувати до 19.05.2021 про проведені заходи у рамках декади громадянської освіти на e-mail: nataliia.sabadash@ukr.net

5. Наказ розмістити на інформаційному сайті Департаменту освіти і науки облдержадміністрації.

6. Контроль за виконанням наказу покласти на заступника директора Департаменту – начальника управління освіти і науки Гринюк О.І.

Директор Департаменту

Людвиг ЦУРКАН

ЗАТВЕРДЖЕНО
наказ Департаменту освіти науки
обласної державної адміністрації
№ _____

**Програма проведення
декади громадянської освіти в закладах освіти області
в дистанційному режимі**

№	Назва заходу	Місце проведення	Дата і час проведення	Відповідальні
1	Віртуальні експрес-подорожі «Україна-європейська держава», «Парад країн Європи», «Європейські цінності і Україна»	Заклади освіти	19.04.2021	Керівники закладів освіти
2	Інтерактивні онлайн-лекції «Безпечна Україна. Безпечна Європа. Безпечний світ», «Європейський вибір України»	Заклади освіти	20.04-21.04.2021	Органи управлінь/відділів освітою територіальних громад, Центри професійного розвитку підприємців, керівники закладів освіти, НМЦ ПТО у Чернівецькій області

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ
БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ**

3	Години спілкування «Демократична країна: мистецтво жити разом», «Європа – наш спільний дім»	Заклади освіти	22.04.- 23.04.2021	Органи управління/відділів освітою територіальних громад, Центри професійного розвитку педпрацівників, керівники закладів освіти, НМЦ ПТО у Чернівецькій області
4	Онлайн-вікторина «Бути громадянином: права і обов'язки»	Заклади освіти	26.04.2021	Кафедра політології та державного управління Чернівецького національного університету ім.Юрія Федьковича, ППОЧО, керівники закладів освіти, НМЦ ПТО у Чернівецькій області, ППОЧО
5	Європейські онлайн-студії для старшокласників «Громадянська освіта як основа формування демократичного суспільства в Україні»	ЗЗСО, ПТО, Чернівецький лицей №2, Чернівецька гімназія №5, Чернівецька ЗОШ №2 I-III ст. Чернівецької міської ради; Глибоцький лицей; Сторожинецький лицей; Сторожинецька гімназія; Новоселицька ЗОШ № 3 I-III ст.; Новоселицька гімназія; Кіцманська гімназія	19.04.- 06.05.2021	Кафедра політології та державного управління Чернівецького національного університету ім.Юрія Федьковича; ППОЧО, директори ЗЗСО

ДОДАТКИ

6.	Онлайн-брейнг-ринги сеерд учнів старших класів «Я знаю свої права і поважаю права інших»	Заклади освіти	04.05.2021-11.05.2021	Органи управлiнь/вiддiлiв освiтою територiальних громад, Центри професiйного розвитку педпрацiвникiв, керiвники закладiв освiти, НМЦ ПТО у Чернiвецькiй облaстi
7	Подорож «Конституцiя - основний Закон держави»	Заклади освiти	05.05.2021-07.05.2021	Органи управлiнь/вiддiлiв освiтою територiальних громад, Центри професiйного розвитку педпрацiвникiв, керiвники закладiв освiти, НМЦ ПТО у Чернiвецькiй облaстi. ПППОЧО
8	Онлайн-засiдання за «круглим столом» «Європейський союз-основнi кроки розвитку»; «Україна – ЄС: сучасний етап взаємовiдносин», «Переваги євроспiльноти»	Заклади освiти	28.04.2021	Керiвники закладiв освiти
9	Онлайн-методична студiя для керiвникiв територiальних методичних об'єднань вчителiв суспiльних дисциплiн «Теоретико-методологiчнi засади громадянської освiти»	Заклади освiти	22.04.2021	Кафедра полiтологiї та державного управлiння Чернiвецького нацiонального унiверситету ім. Юрiя Федьковича; ПППОЧО, керiвники закладiв освiти
10	Години спiлкування «Цiкаві факти про Євросоюз», «Я – член євроспiльноти»	Заклади освiти	11.05.2021	Керiвники закладiв освiти

**Заступник директора Департаменту –
начальник управлiння освiти і науки**

Оксана ГРИНЮК

Додаток Г

**ОРІЄНТОВНА МАТРИЦЯ СХЕМИ УРОКУ З
ГРОМАДЯНОЗНАВЧИМ СКЛАДНИКОМ**

N п/п.	Етап макроструктури	Дидактичне завдання етапу уроку	Умови досягнення успішних результатів
1.	Організація навчальної діяльності учнів	Забезпечення загальної готовності учнів до навчання, психологічне налаштування школярів до спілкування на уроці	Зосередженість, вимогливість, доброзичливість учителя
2.	Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів	Розуміння учнями важливості навчального матеріалу, що вивчається	Створення атмосфери реалізації навчальної мети, серйозності та важливості діяльності
3.	Повідомлення теми, мети та завдань уроку	Усвідомлення учнями поставленої перед ними навчальної проблеми	Обговорення навчальної мети з учнями або формування її разом з ними
4.	Актуалізація базових знань	Розвиток вміння аналізувати, синтезувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки	Застосування інтерактивних методів навчання
5.	Встановлення зв'язків між базовими поняттями і формування цілісної системи знань	Узагальнення і систематизація знань учнів	Навчання учнів самостійно робити умовисновки
6.	Визначення основних закономірностей у системі знань	Поглиблення і осмислення набутих знань, вмінь, навичок	Активізація розумової діяльності учнів (інтерактивні методи навчання)
7.	Формування узагальнюючих висновків	Синтез набутих знань учнів на уроці	Застосування практичних вправ
8.	Підведення підсумків уроку	Аналіз діяльності усього класу і кожного учня зокрема	Зосередженість учнів класу
9.	Домашнє завдання	Мотивація потреби домашнього завдання	Особистісно-орієнтоване навчання

Додаток Д

**ОРІЄНТОВНА МІКРОСТРУКТУРА ЧЕТВЕРТОГО
МАКРОСТРУКТУРНОГО ЕТАПУ УРОКУ (АКТУАЛІЗАЦІЯ
БАЗОВИХ ЗНАНЬ)
З ТЕМИ УРОКУ «СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»**

Діяльність учителя	Діяльність учнів
<p>✓ <i>Попередньо поставлено перед учнями завдання: провести блиц-інтерв'ю з батьками, вчителями, учнями «Чи вільні Ви у своїх діях?»</i></p> <p>✓ <i>Вступне слово:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Щохвилини можна почути вирази «свобода людини», «права людини», «свобода і відповідальність»... - А чи замислювалися ви коли-небудь що саме означає «свобода людини», як її використовувати ? <p>✓ <i>Створення проблемної ситуації:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Одна народна мудрість гласить: «Свобода – тільки те, що ніколи і нікому не приносить шкоди». - Ви згодні з даним висловленням ? <p>✓ <i>Встановлення причинно-наслідкових зв'язків:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Якщо звернутися до релігії, то чи повинні ми не забувати про 10 Божих заповідей ? 	<p>✓ <i>Клас ділиться на три групи, в яких обговорюються результати опитування, підраховують стверджувальні і заперечливі відповіді.</i></p> <p>✓ <i>Двоє учнів-експертів збирають інформацію і систематизують її.</i></p> <p>✓ <i>Висновок: всі опитані лише частково вважають, що вони вільні у своїх діях</i></p> <p>✓ <i>Висловлювання власних думок учнями</i></p> <p>✓ <i>Обговорення проблемного запитання у групах</i></p>

Додаток Е

ЕТАП МАКРОСТРУКТУРИ (ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ
ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ У СИСТЕМІ ЗНАНЬ) З ТЕМИ
«ХТО ТАКА ОСОБА?»

Діяльність вчителя	Діяльність учнів
<p>✓ З метою забезпечення диференційованого підходу, рівня підготовки учнів, їм пропонується поділитися на три групи: «Філософів», «Політологів», «Психологів»</p> <p>✓ Індивідуальні консультації групам дають експерти – учителі біології, суспільних дисциплін, шкільний психолог</p> <p>✓ Учитель пропонує учням самостійно визначити «соціальні» та «індивідуальні» особливості особи.</p> <p>✓ <i>Комунікативна атака (проблемна ситуація):</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Як співвідноситься «соціальне» і «індивідуальне» у вашій особистості ? - Яким (якою) ви бачите себе в майбутньому ? 	<p>✓ «Філософи» обирають із поданої додаткової літератури та підручника (попередньо проглядається вчителем) філософські підходи до аналізу особи з позицій екзистенціалізму і структуралізму;</p> <p>✓ «Політологи» аналізують теоретичну соціологію особи;</p> <p>✓ «Психологи» – психологічні підходи при дослідженні особи</p> <p>✓ <i>Обговорення у групах;</i> кожна група повинна сформулювати узагальнюючий висновок зі своєї частини роботи</p>

Додаток Ж

**МІЖНАРОДНЕ ТА УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЩОДО ПРАВ
ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА ТА ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
(ВИТЯГИ)**

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття 1

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Джерело:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

**РАМКОВА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН**

Розділ I

Стаття 1

Захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини і як такий є одним з напрямків міжнародного співробітництва.

Стаття 2

Положення цієї Рамкової конвенції застосовуються сумлінно, в дусі взаєморозуміння, терпимості та згідно з принципами добросусідства, дружніх відносин та співробітництва між державами.

.....
Стаття 3

1. Кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати, вважатися їй, чи не вважатися такою, і таке рішення або здійснення прав у зв'язку з ним не повинно зашкоджувати такій особі.
2. Особи, які належать до національних меншин, можуть здійснювати права і свободи, що випливають з принципів, проголошених в цій Рамковій конвенції, одноосібно та разом з іншими.

Розділ II

Стаття 4

1. Сторони зобов'язуються гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист. У цьому зв'язку будь-яка дискримінація на підставі приналежності до національної меншини забороняється.
2. Сторони зобов'язуються вжити, у разі необхідності, належних заходів з метою досягнення у всіх сферах економічного, соціального, політичного та культурного життя повної та справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення. У цьому зв'язку, вони належним чином враховують конкретне становище осіб, які належать до національних меншин.
3. Заходи, вжиті відповідно до пункту 2, не розглядаються як акт дискримінації.

Стаття 5

1. Сторони зобов'язуються створити необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати та розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема релігію, мову, традиції та культурну спадщину.
2. Без шкоди для заходів, що вживаються згідно з їх загальною політикою інтеграції, Сторони утримуються від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, проти їхньої волі і захищають цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію.

Стаття 6

1. Сторони заохочують атмосферу терпимості та міжкультурного діалогу і вживають ефективних заходів для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, що проживають в межах їхньої території, незалежно від їхньої етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності, зокрема в галузях освіти, культури та засобів масової інформації.
2. Сторони зобов'язуються вживати належних заходів для захисту осіб, які можуть стати об'єктами погроз або актів дискримінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі їхньої етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності.

.....
Стаття 7

Сторони забезпечують поважання прав кожної особи, яка належить до національної меншини, на свободу мирних зборів, свободу асоціації, свободу виявлення поглядів і свободу думки, совісті та релігії.

Стаття 8

Сторони зобов'язуються визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право сповідувати свою релігію або переконання і створювати релігійні установи, організації та асоціації.

Стаття 9

1. Сторони зобов'язуються визнати, що право на свободу виявлення поглядів кожної особи, яка належить до національної меншини, включає свободу дотримуватися своїх поглядів та одержувати і поширювати інформацію та ідеї мовою своєї національної меншини без втручання держави і незалежно від кордонів. Сторони забезпечують, в рамках своїх правових систем, щоб особи, які належать до національної меншини, не дискримінувалися у їхньому доступі до засобів масової інформації.
2. Пункт 1 не перешкоджає Сторонам вимагати ліцензування, без дискримінації та на основі об'єктивних критеріїв, радіо-, теле- або кінопідприємств.
3. Сторони не перешкоджають особам, які належать до національної меншини, створювати та використовувати друковані засоби масової інформації. У рамках законодавства, що регулює радіо та телебачення, вони, по можливості, забезпечують особам, які належать до національної меншини, враховуючи положення пункту 1, можливість створення та використання своїх власних засобів масової інформації.
4. У рамках своїх правових систем, Сторони вживають належних заходів для полегшення доступу осіб, які належать до національної меншини, до засобів масової інформації з метою сприяння поглибленню терпимості та розвитку культурного плюралізму.

Стаття 10

1. Сторони зобов'язуються визнавати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній і письмовій формі.
2. У місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони складають значну частину населення, на прохання таких осіб і якщо таке прохання відповідає реальним потребам, Сторони намагаються забезпечити, по можливості, умови, які дозволяють використовувати мову відповідної меншини у спілкуванні цих осіб між собою та з адміністративними властями.

- .....
3. Сторони зобов'язуються гарантувати кожній особі, яка належить до національної меншини, право бути негайно поінформованою зрозумілою для неї мовою про підстави її арешту, про характер та причини будь-якого обвинувачення проти неї та право захищати себе цією мовою, у разі необхідності, з використанням безкоштовних послуг перекладача.

Стаття 11

1. Сторони зобов'язуються визнавати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право використовувати своє прізвище (по батькові) та ім'я мовою меншини, а також право на їхнє офіційне визнання, відповідно до умов, передбачених у їхніх правових системах.
2. Сторони зобов'язуються визнавати а кожною особою, яка належить до національної меншини, право публічно виставляти вивіски, написи та іншу інформацію приватного характеру мовою її національної меншини.
3. В місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національної меншини, або де вони складають значну частину населення, Сторони намагаються, в рамках своїх правових систем, у тому числі, у разі необхідності, угод з іншими державами, і враховуючи їхнє конкретне становище, використовувати традиційні місцеві назви, назви вулиць та інші топографічні покажчики, призначені для загального користування, також і мовою відповідної меншини, якщо у цьому є достатня необхідність.

Стаття 12

1. Сторони, у разі необхідності, вживають заходів у галузях освіти та наукових досліджень з метою сприяння вивченню культури, історії, мови та релігії своїх національних меншин та більшості населення.
2. У цьому зв'язку, Сторони, між іншим, забезпечують належні можливості для підготовки вчителів і доступу до учбових посібників та сприяють контактам між учнями та вчителями, які належать до різних громад.
3. Сторони зобов'язуються створити особам, які належать до національних меншин, рівні можливості для доступу до освіти всіх рівнів.

Стаття 13

1. В рамках своїх освітніх систем, Сторони визнають за особами, які належать до національних меншин, право створювати свої власні приватні освітні та учбові заклади і керувати ними.
2. Здійснення цього права не накладає жодних фінансових зобов'язань на Сторони.

Стаття 14

1. Сторони зобов'язуються визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини.
2. У місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони складають значну частину

ДОДАТКИ

населення, у разі достатньої необхідності, Сторони намагаються забезпечити, по можливості та в рамках своїх освітніх систем, особам, які належать до цих меншин, належні умови для викладання мови відповідної меншини або для навчання цією мовою.

3. Пункт 2 цієї статті застосовується без шкоди для вивчення офіційної мови або викладання цією мовою.

Стаття 15

Сторони створюють необхідні умови для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, у культурному, соціальному та економічному житті та у державних справах, зокрема тих, які їх стосуються.

Джерело:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Джерело:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ»

Стаття 1. Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення.

Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах.

Стаття 2. Громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримувати Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури,

.....
традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Стаття 3. До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Стаття 5. Забезпечення формування та реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин України здійснюють центральні органи виконавчої влади, визначені Президентом України.

У разі необхідності місцеві ради можуть створювати постійні комісії з питань міжнаціональних відносин, місцеві державні адміністрації - відповідний структурний підрозділ.

Стаття 6. Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом.

Стаття 9. Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право відповідно обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Стаття 11. Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається.

Стаття 13. Громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форм здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізують їх особисто, а також через відповідні державні органи та створювані громадські об'єднання.

Джерело:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>

ЗАКОН УКРАЇНИ

«ПРО ДОБРОВІЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД»

Стаття 3. Суб'єкти добровільного об'єднання територіальних громад

1. Суб'єктами добровільного об'єднання територіальних громад є суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст.

ДОДАТКИ

- .....
2. Об'єднана територіальна громада, адміністративним центром якої визначено місто, є міською територіальною громадою, центром якої визначено селище, - селищною, центром якої визначено село, - сільською.

Стаття 4. Основні умови добровільного об'єднання територіальних громад

- 4) при прийнятті рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади.

Джерело:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ОСВІТУ»

Стаття 3. Право на освіту

1. Кожен має право на якісну та доступну освіту. Право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту у випадках і порядку, визначених Конституцією та законами України.
2. В Україні створюються рівні умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак.

Стаття 7. Мова освіти

1. Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. Держава гарантує кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої), а також позашкільної та післядипломної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти. Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою.

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ
БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ**

.....
Особам, які належать до корінних народів України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідного корінного народу України поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою.

Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства.

Особам з порушенням слуху забезпечується право на навчання жестовою мовою та на вивчення української жестової мови.

2. Заклади освіти забезпечують обов'язкове вивчення державної мови, зокрема заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти – в обов'язку, що дає змогу провадити професійну діяльність у вибраній галузі з використанням державної мови.

Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, іноземцям та особам без громадянства створюються належні умови для вивчення державної мови.

3. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування, насамперед англійської мови, в державних і комунальних закладах освіти.

4. У закладах освіти відповідно до освітньої програми можуть викладатися одна або декілька дисциплін двома чи більше мовами - державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу.

5. За бажанням здобувачів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти заклади освіти створюють можливості для вивчення ними мови корінного народу, національної меншини України як окремої дисципліни.

6. Держава сприяє створенню та функціонуванню за кордоном закладів освіти, у яких навчання здійснюється українською мовою або вивчається українська мова.

7. Особливості використання мов в окремих видах та на окремих рівнях освіти визначаються спеціальними законами.

Джерело:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

.....
ЗАКОН УКРАЇНИ
«ПРО ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ В
УКРАЇНІ»

РОЗДІЛ І
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 2. Принцип недискримінації у законодавстві України

1. Законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак:
  - 1) забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб;
  - 2) забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб;
  - 3) повагу до гідності кожної людини;
  - 4) забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб.

Стаття 3. Законодавство про запобігання та протидію дискримінації

1. Законодавство про запобігання та протидію дискримінації складається з Конституції України, цього Закону та інших нормативно-правових актів.
2. Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, застосовуються правила міжнародного договору.

Стаття 6. Заборона дискримінації

1. Відповідно до Конституції України, загально визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів України всі особи незалежно від їх певних ознак мають рівні права і свободи, а також рівні можливості для їх реалізації.
2. Форми дискримінації з боку державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, юридичних осіб публічного та приватного права, а також фізичних осіб, визначені статтею 5 цього Закону, забороняються.

{Частина друга статті 6 в редакції Закону № 1263-VII від 13.05.2014}

3. Не вважаються дискримінацією дії, які не обмежують права та свободи інших осіб і не створюють перешкод для їх реалізації, а також не надають необґрунтованих переваг особам та/або групам осіб за їх певними ознаками, стосовно яких застосовуються позитивні дії, а саме:
  - ✓ спеціальний захист з боку держави окремих категорій осіб, які потребують такого захисту;
  - ✓ здійснення заходів, спрямованих на збереження ідентичності окремих груп осіб, якщо такі заходи є необхідними;

- ✓ надання пільг та компенсацій окремим категоріям осіб у випадках, передбачених законом;
- ✓ встановлення державних соціальних гарантій окремим категоріям громадян;
- ✓ особливі вимоги, передбачені законом, щодо реалізації окремих прав осіб.

Стаття 7. Основні напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації

1. Державна політика щодо запобігання та протидії дискримінації спрямована на:
  - ✓ недопущення дискримінації;
  - ✓ застосування позитивних дій;
  - ✓ створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації;
  - ✓ виховання і пропаганду серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері.

Розділ II

**МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ
ДИСКРИМІНАЦІЇ**

Стаття 9. Суб'єкти, наділені повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації

1. Суб'єктами, наділеними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, є:
  - ✓ Верховна Рада України;
  - ✓ Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
  - ✓ Кабінет Міністрів України;
  - ✓ інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування;
  - ✓ громадські організації, фізичні та юридичні особи.
2. Суб'єкти, наділені повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, для досягнення мети цього Закону у своїй діяльності можуть застосовувати позитивні дії.

Додаток II

**ОРІЄНТОВНА СТРУКТУРА УРОКУ З ВИКОРИСТАННЯМ
ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНІК ВИКЛАДАННЯ КУРСУ
«ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА»**

1. Мотивація – дидактичний прийом, що застосовується для активізації інтересу учнів до проблеми й обговорюваної теми. Привернути увагу учнів можуть питання, цитата, коротка історія, невеличке завдання, розминка і т.п. Займає не більш як 5% часу уроку.

2. Оголошення, представлення теми та очікуваних результатів навчання. Застосовується для переходу до навчальної частини заняття, визначення очікуваних результатів і окреслення шляхів їх досягнення. Займає приблизно 5% часу уроку.

3. Надання необхідної інформації. Для «інтеракції» необхідним є попереднє ознайомлення аудиторії з проблемою. Щоб уникнути лекцій і традиційного опитування, на даному етапі уроку можна ознайомити учнів із підготовленим роздатковим матеріалом, завчасно дати групі домашнє завдання, у крайньому випадку можна використати формат міні-лекції. Займає приблизно 10% часу уроку.

4. Інтерактивна вправа. Це найважливіша та, відповідно, найдовша частина уроку. Застосовується для практичного засвоєння матеріалу, формування знань, умінь та навичок за темою заняття. На даному етапі заняття вчитель може використати один або декілька методів/прийомів/технік, які допоможуть ефективно розібрати проблему (проблемну/ігрову ситуацію). Проблема (проблемна/ігрова ситуація) повинна бути забезпечена роздатковим матеріалом, що допоможе учням уявити її більш реально. Для активізації інтересу учнів під час уроку можна поєднувати різні методи/прийоми/техніки, пропонувати нові, авторські методики. Даний етап уроку займає до 60% часу заняття.

5. Підбиття підсумків. Застосовуються для узагальнення інформації, отриманої під час уроку. Даний етап уроку займає до 5% часу заняття.

6. Рефлексія – усвідомлення, засвоєння навчального матеріалу, закріплення у пам'яті навчального фрагмента. Метою рефлексії є налагодження зворотного зв'язку з аудиторією: оцінювання активності учнів і своєї роботи під час уроку, аналіз навчального матеріалу/набутого досвіду, повторення або напрацювання позитивної практики: «Тепер я б діяв так»... Постановка запитань є найпоширенішою формою рефлексії. Запитання можуть стосуватися як отриманої інформації (наскільки вона запам'яталась, яке до неї ставлення), так і отриманого досвіду (чому навчилися, як тепер діятимете у цій ситуації). Наприклад, що нового дізналися? які навички здобули? наскільки це може бути корисним у реальному житті? Для рефлексії бажано залишати до 15% часу заняття.

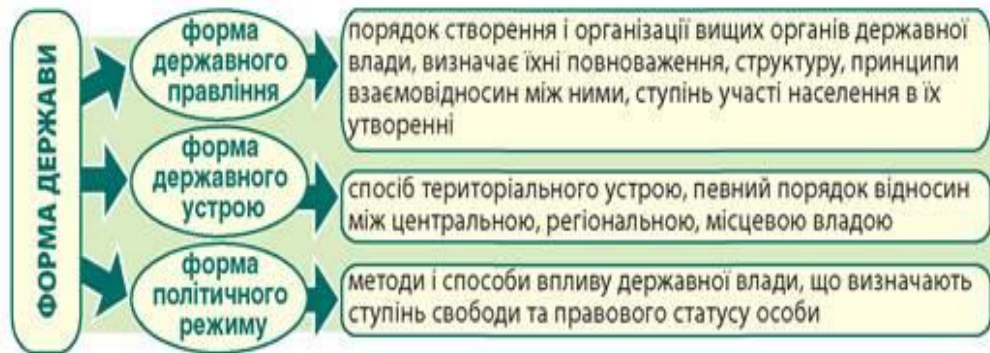
7. Домашнє завдання. Домашні завдання повинні бути цікавими та сприяти розвитку. Виконання домашніх завдань слід стимулювати, хоча б словесно. Деякі інтерактивні методи (проведення дискусій, навчально-рольові ігри) передбачають попередню готовність учнівської аудиторії. Не слід забувати й про рухливі вправи, які можуть допомогти подолати втому, підвищити інтерес до заняття, створити емоційну ситуацію.

Додаток К

РОЗДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ ДО ЗАНЯТЬ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНІК

Картка 1

Використовуючи запропоновану схему, поясніть сутність кожного з елементів форми держави. Для відповіді використовуйте приклади з історії або географії, що наочно ілюструють зміст окремих елементів форми держави.

Картка 2

Заповніть схему

Додаток Л

ВИБОРИ МЕДОВОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ
ЗЕЛЕНБУЙНОГО РАЙОНУ КВІТУЧОЇ ОБЛАСТІ
25 ЖОВТНЯ 2022 РОКУ

КОНТРОЛЬНИЙ ТАЛОН

Єдиний одномандатний міський виборчий
округз виборів Медового міського голови

Виборча дільниця №
121212

Номер, за яким виборця внесено до списку виборців	Підпис виборця, який отримує виборчий бюлетень	Прізвище, ініціали члена дільничної виборчої комісії, який видає виборчий бюлетень	Підпис члена дільничної виборчої комісії, який видає виборчий бюлетень

(лінія відриву)

ВИБОРИ МЕДОВОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ
ЗЕЛЕНБУЙНОГО РАЙОНУ КВІТУЧОЇ ОБЛАСТІ
25 ЖОВТНЯ 2022 РОКУ

ВИБОРЧИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Єдиний одномандатний сільський виборчий
округз виборів Медового міського голови

Виборча дільниця №
121212

МП

!	Зробіть лише одну позначку «плюс» (+) або іншу, що засвідчує Ваше волевиявлення, уквадраті навпроти прізвища кандидата, за якого Ви голосуєте	
1	ТРОЯНДА ОЛЬГА ВАСИЛІВНА Міська організація Політичної партії «ОРАНЖЕРЕЯ», 1965 р.н., тимчасово не працює, проживає в м. Медове	☐
2	КОВАЛЬ-МІМОЗА ГАННА ЮРІЇВНА Міська організація Політичної партії садівників, 1987 р.н., голова Медової міської ради, проживає в м. Медове	☐
3	ПАХУЧИЙ ІВАН АНДРІЙОВИЧ Самовисування, 1993 р.н., головний механік ТОВ «Грінвуд - 2005», проживає в м. Медове	☐
4	РОМАШКА АНДРІЙ ІВАНОВИЧ Самовисування, 1988 р.н., електрик ПрАТ «Медовеобленерго», проживає в м. Медове	☐
5	ПИЛОК ПАВЛО ЮРІЙОВИЧ Самовисування, 1990 р.н., секретар Медової міської ради, проживає в м. Медове	☐

ДОДАТКИ

6	ФІАЛКА ЛЮБОВ ФРАНЦІВНА Міська організація ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «РІДНЕ ПОЛЕ» в м. Медовому, 1970 р.н., спеціаліст II категорії Медової міської ради, проживає в м. Медове	☐
----------	---	--------------------------

ВИБОРИ ДЕПУТАТІВ МЕДОВОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ЗЕЛЕНБУЙНОГО РАЙОНУ КВІТУЧОЇ ОБЛАСТІ
25 ЖОВТНЯ 2022

КОНТРОЛЬНИЙ ТАЛОН

Єдиний багатомандатний виборчий округ з виборів депутатів Медової міської ради	Територіальний виборчий округ № 1 Виборча дільниця № 212121		
Номер, за яким виборця внесено до списку виборців	Підпис виборця, який отримує виборчий бюлетень	Прізвище, ініціали члена дільничної виборчої комісії, який видає виборчий бюлетень	Підпис член дільничної виборчої який видає виборчий
(лінія відриву)			

ВИБОРИ ДЕПУТАТІВ МЕДОВОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ЗЕЛЕНБУЙНОГО РАЙОНУ КВІТУЧОЇ ОБЛАСТІ
25 ЖОВТНЯ 2022

ВИБОРЧИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Єдиний багатомандатний виборчий округ
з виборів депутатів Медової міської ради

Територіальний виборчий округ № 1
Виборча дільниця № 212121

МП

!	Зробіть лише одну позначку «плюс» (+) або іншу, що засвідчує Ваше волевиявлення, у квадраті навпроти прізвища кандидата, за якого Ви голосуєте	
1	БОТАННИЙ АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ Квітуча обласна організація Політичної партії «Команда Андрія Ботана», 1986 р.н., заступник начальника відділу розподільних мереж ПрАТ «Медовеобленерго», проживає в м. Медове	☐
2	ВИШЕНЬКА ІВАН ІВАНОВИЧ Медова міська організація Політичної партії садівників, 1970 р.н., фізична особа-підприємець, проживає в м. Медове	☐
3	ГЛАДІЛУС ІВАН ЮРІЙОВИЧ Медова обласна організація ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «РІДНЕ ПОЛЕ», 1986 р.н., директор ТзОВ «Свроосвіта», проживає в м. Медове	☐
4	ГОРНОСТАЙ ЙОЖЕФ ЙОСИПОВИЧ Медова міська організація Політичної партії орнітологів, 1969 р.н., директор МПП «Карпати», проживає в м. Медове	☐

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ
БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ**

4	ГОРНОСТАЙ ЙОЖЕФ ЙОСИПОВИЧ Медова міська організація Політичної партії орнітологів, 1969 р.н., директор МПП «Карпати», проживає в м. Медове	☐
5	ГУЛЯЙПОЛЕ МИКОЛА СТАНІСЛАВОВИЧ Квітуча обласна організація Політичної партії «Команда Андрія Ботана», 1988 р.н., продавець у фізичної особи-підприємця Гуляйполе О.М., проживає в с. Невидимка	☐
7	ГУСТИЙ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ Медова міська організація Політичної партії орнітологів, 1982 р.н., начальник відділу ГУ Пенсійного фонду України, проживає в м. Медове	☐
8	ІРИСКА СЕРГІЙ ПЕТРОВИЧ Медова міська організація ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «РІДНЕ ПОЛЕ», 1987 р.н., директор ТзОВ «МЕДЕНЕРГОСЕРВІС», проживає в м. Медове	☐
9	КОСАРИК ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ Медова міська організація ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «РІДНЕ ПОЛЕ», 1973 р.н., провідний консультант Головного управління Національної поліції в Квітучої області, проживає в м. Медове	☐
10	ЛЮТИК МАРІЯ ВАСИЛІВНА Медова міська організація ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ОРАНЖЕРЕЯ», 1990 р.н., викладач-методист ПГК ДВНЗ «Медовий ліцей», проживає в м. Медове	☐
11	МУХОМОР БОГДАНА ВАСИЛІВНА Медова обласна організація Політичної партії «Команда Андрія Ботана», 1980 р.н., лікар-венеролог Міського медичного клінічного шкірно-венерологічного диспансеру, проживає в м. Медове	☐
12	НАГІДКА ОЛЕКСАНДР ВАЛЕРІЙОВИЧ Медова міська організація ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «ЩЕ НЕ ОСІНЬ», 1978 р.н., пенсіонер, проживає в м. Медове	☐
13	ПІВНИК МАРІЯ МИХАЙЛІВНА Медова міська організація ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «РІДНЕ ПОЛЕ», 1983 р.н., керівник з роздрібною бізнесу АТ «Альфа- Банк», проживає в м. Медове	☐
14	ЦУКРИК ТЕТЯНА ВАСИЛІВНА Квітуча обласна організація Політичної партії «Команда Андрія Ботана», 1988 р.н., помічник судді Медового окружного адміністративного суду, проживає в м. Медове	☐

Додаток М

РОЛЬОВА ГРА

«Консультації з громадськістю» (роздатковий матеріал для рольової гри «Консультації з громадськістю»)

Для розвитку демократичного суспільства важливо, щоб громадяни мали можливість та навички участі у процесі формування публічної політики. Одним із таких інструментів участі громадян є консультації з громадськістю. На відповідних консультаціях громадяни мають можливість висловити свою позицію, як перед публічним службовцям, так й іншими представниками громадськості.

Огляд вправи:

- На консультацію з громадськістю виносяться суспільно важливі рішення.
- Оскільки, на консультації представлено багато різних позицій, тому важливо кожному визначитися зі своєю роллю.

Підготовка до вправи:

- Робота відбувається в групах. Потрібно визначити свою позицію відповідно до ролі та підготувати твердження на підтримку своєї точки зору. Доповідачам надається до 3 хв. на їх висловлення.
- Публічні службовці мають додатковий час на нараду стосовно прийняття остаточного рішення, після того, як вислухають думки усіх громадян.
- Представники ЗМІ готують короткі описи проблеми та беруть декілька інтерв'ю.

Покрокова процедура проведення рольової гри:

- публічні службовці оголошують мету зібрання та визначають порядок виступаючих та час для виступу (до 3 хв.);
- представники кожної групи громадян виступають по черзі, говорить тільки та особа;
- публічні службовці можуть задати громадянам питань;
- в кінці публічні службовці переглядають проблемне питання та запропонувати рекомендацію щодо його вирішення;
- ЗМІ після закінчення зустрічі готують коротку письмову або усну доповідь про захід.

«Безпечне дитинство»

(роздатковий матеріал для рольової гри «Консультації з громадськістю»)

У м. Літньому відбудеться обговорення, внесення пропозицій до Програму соціального захисту дітей «Безпечне дитинство» на 2023 – 2025 рр., у формі консультацій з громадськістю. Метою Програми є забезпечення оптимального функціонування цілісної системи соціального захисту дітей у м. Літнє, забезпечення прав, свобод і законних інтересів дітей, запобігання

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УМОВАХ
БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ**

.....
бездоглядності та вчинення ними правопорушень, усунення причин, розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання у сім'ї, сприяння розвитку і зміцненню сім'ї, покращення соціального благополуччя дітей та сімей з дітьми. несення конструктивних та актуальних пропозицій у дану програму відбудуться.

Підтримка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як на державному рівні, так і у місті Літне визнана пріоритетною. Основними напрямками подолання сирітства є соціально-правова підтримка дітей, які залишилися без піклування батьків, вжиття комплексу заходів щодо їх соціальної адаптації, забезпечення інтеграції зусиль органів місцевого самоврядування, установ та закладів, спрямованих на захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Сьогодні змінено підходи до влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування шкільного віку, та в основу реформування системи державної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, покладено принцип пріоритетності сімейного виховання дитини.

У м. Літне проживає 766,268 тис. чол., з них 123,186 тис. дітей віком до 18 років. Одним із критеріїв стану захисту прав дитини, як у державі, так і у місті, є кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Станом на 01.06.2022 на обліку в службі (управлінні) у справах дітей м. Літне перебуває 1498 дітей, з них 1073 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та 425 дітей, які опинились у складних життєвих обставинах. Соціальний захист дітей є системою заходів правового, організаційного, фінансового плану, спрямовану на забезпечення безпеки їх у повсякденному житті та призначену для здійснення допомоги дітям, які з різних причин залишаються позбавленими повністю або частково тих пільг чи послуг, які необхідні для їх нормального життя.

Актуальність проблем дитинства обумовлює необхідність вироблення якісного підходу щодо забезпечення дітям нашого міста повноцінного розвитку відповідно до їх потреб. І це стане можливим завдяки впровадженню Програми соціального захисту «Безпечне дитинство» у м. Літне на 2023-2025 рр.

У ході виконання Програми передбачається здійснити комплекс заходів, спрямованих на:

- 1) соціальний захист дітей, які опинились у складних життєвих обставинах;
- 2) підтримку дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування;
- 3) соціальна підтримка матерів з дітьми і вагітних жінок, які перебувають у складних життєвих обставинах. Всі бажаючі громадяни та їх

ДОДАТКИ

.....
організації запрошуються до обговорення програми та внесення детальних пропозицій із вирішення даної проблеми.

На зустрічі з представниками міської ради присутні наступні групи:

1. Асоціація власників будинків сімейного типу
2. Представники сектору ювенальної превенції поліції м. Літне
3. Громадська організація із захисту прав дітей «Діти майбутнього»
4. Громадська організація «Спілка матерів»
5. Служба (управління) у справах дітей Міської ради м. Літне
6. Молодіжно-спортивне об'єднання «Адреналін».
7. ЗМІ.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА
В УМОВАХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

Навчальний посібник

Папір офсетний. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 10,7. Вид. № 21-44. Зам. № 36. Тираж 100 прим.

Видавець та виготівник: ПВКФ «Технодрук»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1841 від 10.06.2004 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. (0372) 55-05-85